
РАМИН ЭЪМЭДОВ

**СЭМЭД ВУРҒУНУН
ДРАМАТУРКИЈАСЫ:**

**ТАРИХИЛИК
ВЭ
МУАСИРЛИК**

РАМИН ƏНМƏДОВ:

СƏМƏД ВУРҖУНУН
ДРАМАТУРҖИЈАСЫ;

ТАРИХИЛИК
ВƏ
МУАСИРЛИК

АзəрбајҖан Республикасы Тəнсил
Назирлији тəрəфиндən тəсдиғ олун-
мушдур.

Елми редактору

Гезэнфәр Қазымов

филолокија елмләри доктору, профессор

Рә'јчиләр:

Хејрулла Мәммәдов

филолокија елмләри доктору, профессор

Һималај Гасымов

филолокија елмләри доктору, профессор

Атам Мухтар Рәшидовун
эзиз хатирәсинә...

К И Р И Ш

Китабда С. Вурғунун драм әсәрләри һәјат һәгигәти вә бәдһи һәгигәт, фәлсәфи-романтик үмүмиләшдирмә, мәнзум драм-сәһнә дили, тарихи драмын ше'ријјәти вә с. естетик проблемләр әтрафында јени мүасир бахышла арашдырылыб үмүмиләшдирилир.

Бу әсәр мүнәллифин ејни истигамәтли ардычыл арашдырмаларынын, хусусән «Мәммәд Ариф (тәнгид вә драматуркија мәсәләләри)» (1986), «Азәрбајчан драматуркијасы јени мәрһәләдә» (1993), «Ч. Чаббарлынын драматуркијасы» (1994) адлы китабларынын давамьдыр.

Елми-нәзәри монографик характер дашыјан бу китаб ихтисасчылар вә тәләбәләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Әһмәдов Рамин Мухтар оғлу

Сәмәд Вурғунун драматуркијасы; тарихилик вә мүасирлик. — Бақы 1996 — 127 сәһ.

Чохәсрлик Азәрбајчан әдәбијјатынын мүнһүм бир голуну милли драматуркија тәшкил едир. Истәр классик, истәрсә мүасир әдәбијјатымызын елә бир јарадычылыг проблеми јохдур ки, бу вә ја дикәр дәрәчәдә драм сәнәти илә бағлы олмасын. Лирик вә эпик әдәбијјатымыза мәнхус милли вә үмүмбәшәри һуманист идәјаларын тәчәссүмүндән тутмуш, зәнкин вә әлван бәдһи форма, жанр вә услуб рәнкарәнклијинә, бәдһи тәсвир васитәләринә гәдәр бүтүн хусусијјәтләр Азәрбајчан драматуркијасында өзүнәмәнхус формада өз ифадәсини тапмышдыр. Драматуркија вә милли театр сәнәти оријинал классик нүмунәләри илә әдәбијјат тарихимиздә долғун вә парлаг сәһифәләр ачмышдыр.

Мә'лумдур ки, дүнја драматуркијасы тарихиндә илк сәһнә әсәри Есхилин јарадычылыг тәчрүбәси илә мәнзум фачиә формасында јаранмышдыр. Милли Азәрбајчан драматуркијасынын илк нүмунәләри исә М. Ф. Ахундовун комедијаларыдыр. Јарым әср әрзиндә М. Ф. Ахундовун комедијалары Шәргдә ичтимаи фикрә, әдәби-мәдәни һәрәката гүввәтли тә'сир кәстәрмиш, драматургун өзү исә «Азәрбајчан Молјери», јахуд «Азәрбајчан Гоголу» миссијасыны шәрәфлә јеринә јетирмишдир. «Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил»дән «Мүсибәти-Фәхрәддин»ә кәлән јолда, бу аз заман әрзиндә һәм дә милли театрымызын әсасы гојулмуш, онун сәһнәсиндә комедија вә фачиә актјору, режиссору јетишмиш, театрымыз өз милли услубуну әлдә етмәјә чан атмышдыр.

Милли драм сәнәти әдәбијјатымызын комик-сатирик, фәч'и-драматик услубларынын инкишафы нәтичәсиндә даһа јени жанр чаларларыны — тарихи фачиә («Надир шаһ», «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар») вә тракикомедија («Өлүләр») типләрини мејдана кәтирмишдир.

Классик Азербайжан драматуркијасы вә театры чәһаләти, әтәләти, наданлығы тәнгид вә ифша сдәрәк маарифчилик мәрһәләсиндән тәнгиди реализм сәвијјәсинә гәдәр жүксәлмишдир. Бу драматуркија минләрлә мүсәлманын шүүрларыны пасдан, бејинләрини зүлмәтдән хилас етмишдир. Санки һәјәтлә сәһнә арасындакы гара өртүк јох олмуш, һәјәт бүтүн зиддијјәт вә тәзадлары илә сәһнәјә көчмүшдү. Драматуркија өз жүксәк идеаллары илә милли-мә'нәви шүүрун инкишафына тә'сир етмиш, ишығын, зәканын, мэдәнијјәтнин инкишафына јол ачмышдыр. Тәбии ки, классик драматуркијамыз М. Ф. Ахундовдан сонра онун давамчыларынын ыһәсиндә јени адларла тәмсил олуномушдур.

Ингилаблар вә ичтимаи-сијәси тәбәддүлатларла зәнкын олан XX әср исә Азербайжан драматуркијасы вә театры һәјәткында хусуси мәрһәлә олмушдур. Бу мәрһәләдә милли драматуркијамызын әлдә етдији наилијјәтләрдән бири дә јени типли тарихи фачиәләрин јаранмасыдыр. Гүдрәтли сәнәткар һүсәјн Чавид мәнзум драматуркија, романтик тарихи-фәлсәфи фачиәләр устасы олараг драм сәнәтини тамамилә јени бир мәрһәләјә галдырмыш, театры поезијаја јахышлашдырмышдыр. Һ. Чавид драматуркијасы ики исте'дад — Ч. Чаббарлы вә С. Вурғун тәрәфиндән давам вә инкишаф етдирилмишдир. Бу сәнәткарлар өз әсәрләри илә драм тарихимизә јени сәһифәләр бәхш етдиләр. Мәһз онларын әсәрләриндә халг һәјәти бүтүн чаларлары илә сәһнәдә көрүндү, дүшүнән чанлы, парлаг образлар галерејасы јаранды. С. Вурғун бу драматуркијанын сырф поетик-мәнзум театра чеврилмәсинә јол ачды, парлаг ше'ријјәти, көркин драматик ситуасијалары, мүрәккәб характерләри, милли вә үмүмбәшәри идејалары илә тамашачы үрәјинә јол тапды.

Ч. Чаббарлы вә С. Вурғундан сонра Азербайжан драматуркијасы јени үслуби чаларларла, парлаг образларла даһа дә зәнкынләшди. Комедија жанрында С. Рәһман кими гүввәтли бир драматург јетишди. М. һүсәјн, М. Ибраһимов, Ә. Мәм-мәдханлы кими јазычылар да драматуркијамызын инкишафында аз рол ојнамадылар. Көзәл насир И. Әфәндијев драматуркијаны лирик-психоложи үслубла, Магсуд вә Рүстәм Ибраһимбәјовлар, Анар вә Ә. Әјлисли публицистик үслубла зәнкынләшдирдиләр. Һ. Чавид вә С. Вурғунун поетик драм әһ'әнәләри Б. Ваһабзәдә, Н. Хәзри, Н. Нәсәнзәдә кими шаирләрин јарадычылығында давам етдиләр. Бу әсәрләрдә

јашадығымыз илләрин, социализм дөврүнүн мүрәккәб вә тәзадлы һадисәләри өз әксини тапды.

60—70-чи илләрин драматуркијасы совет варлығыны тәсдиг-тәнгид руһунда, бу гурулушун мадди вә мә'нәви ифласыны әсир вәтәндашлығы гејрәти илә ачыб-ағартды. Бәли, вулгар социолокијанын, стереотипләрин дағылмасында, мүәсир милли-мә'нәви шүүрун фәаллашмасында бәдни-идеоложи силаһ кими Азербайжан драматуркијасынын өз мөвгеји олмушдур!

Лакин бүтүн бунларла јанашы, драматуркија ваһид идеоложи доктринанын, партија сијасәтинин әдәбијјата бирбаша тә'сири алтында јараныб инкишаф етмишдир. Ән исте'дадлы сәнәткарларымызын јарадычылығында белә (һүсәјн Чавид истисна олмагла) идеоложи тә'сирләр өз әксини тапыр. С. Вурғун кими фитри исте'дадын драматуржи јарадычылығында да бу чәһәт габарыг нәзәрә чарпыр.

С. Вурғун әдәбијјат тарихимиздә јени типли Азербайжан ше'ринин бајрагдары, социалист реализми әдәбијјатынын көркәмли јарадычыларындан биридир. Бу бөјүк шаирин јарадычылығына букүнкү ме'јарларла јанашдыгда белә, онун тәкчә совет дөврү үчүн дејил, бүтүн заманлар үчүн әбәди, јашары сәнәткар олдуғу ајдынлашыр. С. Вурғун үмүмбәшәри дәјәрләри милли-бәдни зәминдә, оригинал формада әкс етдирән исте'дад саһибиди. Онун лирикасы кими, драматуркијасы да бүтүн социоложи жүкүнә бахмәјараг, дүнја бәдни фикринә, үмүмбәшәри естетик дәјәрләрә ыргаланырды.

Јарадычылығынын камил мәрһәләсиндә — 50 јашында дүнјасыны дәјишән С. Вурғунун бу ил 90 јашы тамам олур. Тәкчә јубилеј хатиринә дејил, һәр ил бу өлмәз сәнәткәри јени мүәсир елми-методоложи ме'јарларла тәдгиг етмәк, арашдырмаг кәрәкдир. Социал зиддијјәтләрин түғјан етдији бир шәрантдә инсани һиссләри, көзәллији горумаг үчүн С. Вурғун ирсиндән мә'нән фәјдаланмаға, көрүб-көтүрмәјә инди даһа бөјүк еһтијаж дујулуру.

І ФӘСИЛ

ТАРИХИЛИК ВӘ МҮАСИРЛИК

С. Вурғунун драматуркијасы чохсаһәли нәзәри-естетик јарадычылыг проблемләри доғуруп, лакин бунларын ичәрисиндә һәм идеја-мәна тутумуна, һәм дә бәдин-структур сәчијјәсинә көрә тарихилик вә мүасирлик проблеми һәмишә диггәт мәркәзиндә олмушдур. Оун драматуркијасыны бүтүнлүклә сәчијјәләндирә биләчәк бу проблемни ишығында өзүнәмәхсус бәдин-драматуржи јарадычылыг кәшфләри, әдәби-бәдин манералары, конфликт вә характер, фәлсәфи-психоложи коллизиялар вә с. јаратмаг гүдрәти ајдын көрүнмәкдәдир.

Тарихилик вә мүасирлик мәсәләси бу күн бир даһа актуаллиг кәсб едир. Сон сәккиз ил ичәрисиндә биз аз гала бир әсрлик тарих јашамышыг. Ичтимай-сијаси чәһәтдән тәләтүмлү бир дөвр киби сәчијјәләнән бу илләр мәнәви-мәдәни һәјатымызда тарихилик вә мүасирлик проблемини бир ичә ичтимай-сијаси аспектдән, мүхтәлиф консепсиялардән шәрһ етмәјә имкан верди. Мүстәғил Азәрбајҗан Республикасынын ганлы савашлара, дахили вә харичи ди-дишмәләрә мәруз галдыгы бу күнләрдә һәмнин проблем тәби ки, сијаси-идеоложи истигамәтдә, дөвләт вә халг сәвијјәсиндә мараг доғуруп. Тарих вә мүасирлик категоријасына һәр кәс мәнсуб олдуғу ичтимай гурумун мәнәфәји бахымындан јанашыр: чох вахт да олдуғча нөгсанлы, биртәрәfli, сол бахышлар мејлана чыхыр, нәтичәдә проблем биртәрәfli шәрһ едилир. Истәр Гарабаг проблеминин һәллиндә, истәрсә дә дөвләт дилимизә вә әлифбамызә мүнәсибәтдә тарихилик вә мүасирлик проблеминә дүзкүн јанашылмамасы бир чох һалларда чашигынлыга кәтириб чыхыр.

Бәдин јарадычылыгда тарихи һадисә, тарихи фактлар вә тарихи сималар олдуғлары киби, хроноложи вә фактик деталларла бәдин әсәрә кәтирилмир; чүнки бу тарих елминин вәзифәсидир. Тарихи һадисә вә шәхсијјәтләр һәр һансы бир јазычы үчүн мүасирлијә хидмәт едән васитәләрдир. Јәни тарих јазычыја мүасир һәјаты вә бурада баш верән ичтимай сијаси-мәнәви процесләри дүзкүн дәрк етмәк үчүн лазымдыр. Тарих ибрәт сәһнәсидир! Мүасир јазычы мәһз бу мејарла тарихә јанашыр.

Мәлумдур ки, мөвзу өзү дә бәдин әсәрин гәјәсини, фәлсәфи-естетик мүндәричәсини мүүјјәнләшдирән башлыча амилләрдәндир. Әсәрин бәдин проблематикасы мөвзу илә бағлы естетик идејаны доғуруп. Одур ки, әдәбијјатшүнаслыгда чохдан тәсдигләнмиш бир фикир вардыр ки, бәдин әсәрин мөвзусуну оун идејасындан ајырмаг олмаз; мөвзу јазычынын тәсвир етдији һәјат һадисәсидирсә, идеја һәмнин һадисәјә јазычынын мүнәсибәтини әкс етдирән бир естетик бахышдыр; даһа садә демиш олсаг, јазычынын ифадә етмәк истәдији, тәлгин етдији фикирдир.

Тарихилик вә мүасирлик анлајышы, башга сөzlә, тарихә вә тарихи һадисәләрә объектив бахыш бучағынын мүүјјәнләшмәсидир. Мәлумдур ки, ејни һәјат һадисәси һәр һансы бир мүүллифдә өзүнәмәхсус формада бәдин ојанышлар, интибаһлар јарада биләр. Проблематикасы илә әлагәдар сүжет вә композисијасына көрә рәнкбәрәнк һәјат һадисәләрини тәсвир етдирмәк бахымындан әсәрдә һәм әсас, башлыча мөвзу, һәм дә бунунла әлагәдар диқәр көмәкчи мөвзулар диггәти чәлб едир. Лакин тарихи мөвзуја мұрачиәт едәркән сәнәткар әсас мөвзуну диқәр мөвзулардан фәргләндирмәлидир.

Мөвзулар бәдин тәсвир һәчминә, үсулуна көрә рәнка-рәнк олдуғу киби, ифадә етдији заман анлајышы етибары илә дә мүхтәлифдир. Јазычынын мүүјјән идеја-естетик гәјә бахымындан сечиб әкс етдирдији һәјат һадисәси мүхтәлиф заманларда баш вердији үчүн, мөвзулар әсасән ики бахымдан диггәти чәлб едир: 1. Мүасир мөвзулар; 2. Тарихи мөвзулар. Мүасир мөвзу деликдә тәби ки, јазычынын јашадыгы күнләрин типик һадисәләринин тәсири, бәдин тәчәссүмү дүшүнүлүр. Лакин слә әсәрләр вардыр ки, јазычы мүасир керәклијә мұрачиәт етсә дә, бәдин естетик мәрәмындан асылы олараг кечмишә вә кәләчәјә үзүнү тутур. С. Вурғунун «Инсан», Ч. Ајтматовун «Әсрә бәрәбәр күн», Ј. Сәмәд-оглунун «Гәтл күнү»ндә тәсадүф етдијимиз киби!

Тарихи мөвзуларда јаранан бәдни әсәрләр сүжетин сәчијјәсинә көрә даһа чох пки типдә мејдана чыхыр. Бири сырф тарихи хроникалар, диқәри исә тарихи-әфсанәви формада. Мәсәлән, Низами, Фирдовси, Гомер, Софокл, Шекспир, В. Гүго, Л. Толстој кими нәһәнкләрин бәдни ирсиндә тәсадүф олуңдуғу кими. Бизим милли әдәбијјатымызда исә Н. Нәриманов, Ә. Нәгвердијев, Һ. Чавид, Ч. Чаббарлы вә С. Вурғунун драматуржи ирси буна парлаг нүмунә ола биләр.

Лакин мөвзу илә әлагәдар бу тиположи-үслуби фәргләнмәләр, чаларлар мүасирлик анлајышынын идеја-естетик гајәси барәдә һеч дә там тәәссурат јаратмыр. Әсас мәсәлә һәр һансы мөвзуја мүәллиф мүнәсибәтиндән доған естетик гајәдир. Она көрә дә бәзән мүасирлик анлајышыны да биртәрәfli баша дүшәнләр јалңыз мүасир мөвзуда јазмағы үстүн тутмушлар.

Мүасирлик чох кениш, һәм дә чох анламлы категоријадыр. О, бәдни јарадычылыға аид едилдикдә естетик анлајыша чеврилир. Мүасирлик, беләкликлә, һәм мәзмун, һәм идеја, һәм поетика, һәм дә бәдни форма сәһәләрини әһатә едир. Бу анлајыш һәм дә ән'әнә вә новаторлуғун вәһдәти илә сых бағлыдыр. Нәјата, реаллыға бағлы олан, керчәклији бүтүн тәзад вә зиддијјәтләри илә әкс етдирән, ән мүһүмү исә јүксәк бәднилик мејарларына архаланан јазычы мүасир јазычыдыр.

Мүасир сөзүнү садәчә олараг заман мәнасында, јәни индики, чағдаш анлајышлары кими дүшүнмәк, проблеми сәтһи гаврамаг демәкдир. Бәзән дә мүасирлији «мода», «дәб» анлајышы илә ејниләшдирир, сәнәтдә модернләшдирмә апарырлар. Мүасир сәнәткар исә о сәнәткардыр ки, о, нәјатла бағлансын, заманын тәләбини, һазыркы охучусунун зөвгүнү дүјсүн, ән'әнә вә новаторлуғун вәһдәтини тәјин едә билсин.

Дүнја бәдни тәчрүбәси сүбут едир ки, тарихи кечмишдән бәһс едән бир сыра әсәрләр даһа мүасир руһлудур. Белә әсәрләр заман вә мөкан һүдудларындан, жанр вә үслубларындан асылы олмајараг һәмишә мүасир сәсләнирләр. Гомерин «Илиада», «Одиссеја»сындан тутмуш, Шекспирин тарихи хроникалары, Л. Толстој, А. С. Пушкин, Һ. Чавид, Ч. Чаббарлы вә С. Вурғунун јарадычылығы бу фикри тәсдигләјир.

Бир сөзлә, һәгиги мүасирлик тарихи вә тарихи һадисәләри дә күнүмүзүн һәгигәтләри сәвијјәсиндә дәрк етмәјә

имкан верир. Нәр шејдән әввәл, тарих чәмијјәтин јашаја-јашаја кәлдији, өзүнү тәсдиғ вә дәрк етдији мәһәви минарасдыр. Инсанлар бу күнүнү, еләчә дә кәлчәјини јашамағ үчүн һәмишә өтән тарихә бир өрнәк кими дөнүб бахмалы олур. Инсанын јашамағ јолуну, хошбәхт нәјат гурмағ үсүлуну она дәдә-баба тарихи өјрәдир. Сәнәткары тарихи мөвзулара мүрациһәт етмәјә сөвг едән дә мәһз бу әбәди һәгигәтдир. «Јазычы тарихи мөвзуда јазаркән тәбии ки, анчаг тарихи јад етмәк үчүн јазмыр; ону тарихә мүрациһәт етмәјә мүасир нәјатын мүһүм ичтиман суалларына чаваб тапмағ еһтијаҷы мәчбури едир» (В. Г. Белинский).

«Бөјүк сәнәти јараданлар һәмишә танры илә, тәбиәтлә вә бир дә тарихлә «һәммүәллиф олурлар» (Јашар Гарајев). Тарихи мөвзуда јазычы фантазијасы, романтикасы даһа фәалдыр. О, әсил сәнәткар мәһарәти илә дәрин вә кениш үмумиләшдирмәләр апарыр. Сөзчүлүкдән, стереотип тәсвирләрдән узаглашараг чанлы, тәбии образлар тәғдим едир.

Тарихилик принципини әсас көтүрән јазычы өз дөврүнү тәсвир етмәк үчүн тарихә кениш, глобал сәвијјәдә јанашыр. М. Ф. Ахундовун вахтилә төвсијә етдији кими, «һадисәнин әмәлә кәлмәси тарихини... гајда-ғанун олмајан шаһларын тарихинә, мүстәбид һөкмдарларын һакимијјәти илләринә атан» сәнәткар чәкинмәдән сәрбәст шәкилдә дөврүндәки мәнфиликләри долајысы илә ифша едир. Белә һалда һеч кәс «сәнәткарын јахасындан тута билмәјәчәк вә мүғәсирләр дә бу әһвалатдан өз һесабларыны апарачағлар».¹

Тарихи мөвзуларда адәтән бир мөһтәшәмлик, учалығ вә үлвилик вардыр. Сәнәткар бәдни јарадычылығын әзәли вә әбәди ганунларындан чыхыш едәрәк монументал әсәрләр јарада билир.

Тарихи мөвзу јазычынын сәнәткарлығ габилијјәтинин, бәдни истедадынын инчә мәғамларыны ачыглајыр. Алабабат јазычы күнүн чари мөвзулары илә мүвәггәти дә олса уғур газана биләр.

Тарихи һәгигәтләрин бәдни тәчәссүмү проблеми нәзәри-естетик фикридә чох заман мүбаһисәли гаршыланмышдыр. Мәлүмдур ки, јазычы тарихчидән, сәнәткар социологдан фәргли олараг бәднилик ганунлары илә дүшүнүр. Она көрә дә јазычы алимдән фәргли олараг тарихи факт вә шәхсијјәтләри бүтүн дәгиглији илә, сәнәдли шәкилдә әкс етдирмәк вәзифәсиндән узағдыр. Мөһди Нүсәјн бу мәсәләјә ајдынлығ кәтирмәк үчүн јазмышдыр: «Тарихчи дөврүн үму-

ми-ичтиман мунасибәтләрини әкс етдирсә, җазычы ән чох дөврүн психолокиҗасыны тәшриҗ едир. Тарихчи психолог деҗилдир, җазычы исә психолог олмалыдыр. Бунсуз тарих елми җаранса да, тарихи-бәднн әсәр җарана билмәз».² Јахуд Мәммәд Ариф деҗирди: «Җазычы тарихчи олмадығы кими, бәднн әсәрнн вәзифәси дә тарихи өйрәтмәк деҗилдир: бу тарихчиләринн вәзифәсидир... Тарихи һадисәләри бәднн сурәтләр, чанлы диалоглар вәситәси илә гәләмә алан җазычы үчүн әсас мәсәлә тарихә нә мәгсәдлә мүраҗиәт етмәкдән асылыдыр». Һәтта, М. Ариф җазычынын мәгсәди илә бағлы бу тәсвир үсүлүнун бир сыра типләрини дә көстәрир. О җазыр: «Бу мәгсәд һәр бир җазычыда онун дүнҗакөрүшү илә бағлы олараг мүхтәлифдир: бириндә тарихи аз-чох елми дүрүстлүклә вермәк вә өзүнүн тарихи һадисәләрә мунасибәтини билдирмәкдән, икинчидә тарихи кечмишә мәфтун олараг һадисәләри идеализә јолу илә мүасирликдән гачмагдан, үчүнчүдә тарихи фактлары тәһриф едәрәк онлары мүасир фикирләрин тәблиғи вәситәсинә чевирмәкдән, дөрдүнчүдә тарихи инкишафын истигамәтини тәһриф етмәмәк шәрти илә онун апарычы гүввәләрини, бу күн үчүн әһәмиј-јәтли олан мүнһүм чәһәтләрини көстәрмәкдән вә сәирәдән ибарәт ола биләр».³

Бәдннлик ганунлары имкан верир ки, сәнәткар тарихи мөвзулары, ингилаби-гәһрәмәнлык сәһифәләрини јүксәк вә-тәнпәрвәрлик амалы илә әкс етдирсин, риторик шәкилдә охучунун бейниә јеритмәсин. О белә мотивләри фәлсәфи-психоложи үмумиләшдирмәләрлә, романтик вүс'әтлә тәчәс-сүм етдирмәли, «инсан гәлбиннн мүнһәндиси» кими чыхыш етмәлидир. О, бир халгын, бир милләтин тәлҗини, адәт вә ән'әнәләрини, мә'нәви гүдрәтини, гәһрәмәнлыкыны, зәиф-лијини бир нечә фәрдин симасында чанландырмалы, онла-рын гәлбини дөјүш-мүбаризә меҗланына, гәләбәләр, мәғлу-бијјәтләр, севинч вә изтираблар мәскәнинә чевирмәлидир. Оду ки, тарихи мөвзуда јазан сәнәткар илк нөвбәдә «та-рих җағғысындан» даһа чох «инсан җағғысына» галмалыдыр. Ону тарихи һадисәләрин мөһтәшәмлији, шан-шөһрәти јох, конкрет бәднн образларда тәчәссүмү марагландырмалыдыр. Тәсәдүфи деҗилдир ки, «Һәрб вә сүлһ» кими епохал бир әсәрнн тарихчи охучусу Тарле чох доғру мүншәһидә етмиш-дир ки, бу әсәрдә «Лев Толстоју Петербург салонларында кедән дипломатик сөһбәтләр деҗил, бәлкә Наташа Ростова-нын көңлүндәки һәҗәчәндәр марагландырмышдыр».

Тарихи һәгигәт вә бәднн һәгигәт... Бу мәсәләјә мунаси-

бәтдә Азәрбајҗан драматуркиҗасы да бир сыра өзүнәмәх-суслуглары илә фәргләнир. Башга сөзлә, җазычынын тарихи мөвзуларә мунасибәтиндә сәнәткар мөвгәји, изләдији мәг-сәд-җајә бахымындан мүасир дөврә җаранан тарихи әсәр-ләримиз мүәјјән гәдәр мүбаһисәли гаршыланмышдыр. Һәлә дә бу мәсәләдә чашгышылыға, долашыгылыға јол верән зија-лыларымыза тәсәдүф олунур. «Вағиф» кими фәлсәфи-ро-мантик халг драмынын мүәллифиндән Ибраһим ханын, Аға Мөһәммәд шаһ Гачарын... һәртәрәfli тарихи портретини тәләб едән вә бу мәсәләдә җазычыны «күнәһландыран» әдә-бијјәтшүнасларә раст кәлирик».⁴

Әлбәттә, тарихи романда сәнәдлилик ганунаујғун һал-дыр. Лакин сәнәди охумаг, тилсимини гырмаг, ачмаг — бу сәнәткар ишидир. Сәнәд чох вахт һәгигәти ачмыр, әксинә, кизләдир. Тарихи романда исә о, тәсвир олунан дөврүн аб-һавасы, психолокиҗасы, әһвали-руһијјәси һагда тәсәввүр җаратмагда мүәллифә көмәк етмәли, сүжетин тикинти мате-риалы олмалыдыр».⁵

Һизаминнн «Искәндәрнамә»синдән тутмуш М. Ф. Ахун-довун «Алданмыш кәвакиб»инә гәдәр бир сыра бәднн әсәр-ләр сүбут едир ки, тарихи һадисәләр вә фактлар мәһз әсил җазычы үчүн јахшы мәһнадә «тикинти материалы» олмуш-дур. Мә'лумдур ки, М. Ф. Ахундов бир маарифчи философ кими мүсәлман фанатизминә гаршы амансыз мүбаризә апармышдыр. О, драм әсәрләриндә бөјүк сатирик кими чә-мијјәтдә баш верән бүтүн мәһфи гүсурларә учадан күл-мүшдү, лакин өз барышмаз гәзәбинн даһа артыг «Алдан-мыш кәвакиб»дә ачыгламышдыр. Оду ки, өзү дә е'тираф етдији кими, бу мәгсәдинн һәјата кечирмәк үчүн I Шаһ Аб-бас дөврүнә мүраҗиәт етмиш, мүасир дөврү илә бағлы фикирләринн тарихи һадисәләр мәһзәрәсиндә ифадә етмәјә чалышмышдыр. Һалбуки, I Шаһ Аббасын дөврү Искәндәр бәј Мүншиннн «Тарихи-аләм-араји-Аббаси» әсәриндә вар иди.

Вахтилә М. Ф. Ахундову да күнаһландырдылар ки, «Алданмыш кәвакиб»и јазмагла тарихи тәһриф етмишдир. Лакин М. Ф. Ахундов о заман демишдир: «Мән мәкәр та-рих измышам ки, һәр нә ки олуб, ону јазым?»⁶

Бу хүсүсдә мулаһизәләримизи профессор Јашар Гара-јевнн ашағыдакы фикри илә јекунлашдырмаг истәјирик: «Әкәр заман — тарихи вә естетик өзүнүдәркин фактына вә һалисәсинә чеврилмирсә, демәк, идракла вә јалдашла за-ман арасында тәмәс баш вермир. Мүасирлик һәмишә кеч-

мишин дәркиндә иштирак едир вә «мүасир кечмиш»ә, һәмишә мүасирлијин күзкүсүндә көрүнәп кечмишә чеврилир. Даһа доғрусу, мәһз мүасирлијә мүнәсибәт кечмишә мүнәсибәти шәртләндирир. Елә она көрә дә «Тарих һәр дөврдә јенидән, јени чүр јазылыр».⁷

*
* *

С. Вурғунун тарихи мөвзуда јаздығы драмларынын мүасирлији, јахуд С. Вурғун вә тарихи мөвзу проблеми бир нечә аспектдә диггәти чәлб едир:

биринчиси, орижинал лирик-шаир исте'дады илә танынан бир сәнәткарын драматуркијаја мејл етмәсинин сәбәбләри,

икинчиси, хүсуси драматуржи мәктәб кечмәдији һалда, илк бәдиин тәчрүбәсиндә чидди уғур газанмасы,

үчүнчү, вулгар-сосоиоложи тәғибләр дөврүндә мөвчуд үсули-идарәјә гаршы өз е'тираз сәсинин бәдиин јолла сөјләмәси,

дөрдүнчү, дәрин психоложи-фәлсәфи үмумиләшдирмәләрә, романтик фәч'и мәгамлара мејл вә с. хүсусијјәтләр дә јени ме'јарларла ачығлана биләр.

Фикримизчә, бу тәһлилин ачары илк нөвбәдә С. Вурғунун кениш мә'нада јарадычылыг тәрчүмеји-һалыдыр. Шаирин ушағлыг вә кәнчлик илләри сүбут едир ки, тәбиәтән һәссас, амма дәлисов, көрпәјкән өзүндән бөјүк суаллары илә нәнәси Аишә арвады раһат бурахмајан, «һәгигәт ахтарышлары» илә ата әвәзи бөјүк гардашыны чана дојдуран «Дәли Сәмәд» кеч-тез лирикадан епикаја кечмәлијди. Бу кечиддә поемаларла јанашы әдәби нөвләрин эн шәрәфлисин вә эн мүрәккәби драматуркија олмалыјды. Чүнки тәләтүм-лү, чылғын еһтираслы дахили драматизмлә јашајан, өз-өзү илә мүбаризә апаран, Дүррә ешги илә дүрлү-дүрлү һаллара дүшән бир поетик варлыг мәһз кәркин мүбаризәләр, чошгун характерләр, кәскин конфликтләр, јүксәк еһтирасларла өз варлығыны тәсдиг етмәлијди. 6 јашындан дәрдли анасыны, «јазыг мәдәри гара топрағларла көмән», әсрарән-киз нағыллар, әфсанә вә рәвәјәтләрлә башы гатылан бир ушағын нә дәрәчәдә хәјалпәрвәр бөјүдүјүнү тәсәввүр етмәк чәтин дејил. Бу хәјал, бу романтика епик-драматик түлә бүрүнәрәк тарихи кечмишә ганадланмалы, орадан күч алараг кәләчәјә доғру учалмалыјды.

Одур ки, «Вагиф» адлы тарихи сәһнә әсәри јазмасыны С. Вурғунун јалныз шаир Вагифә мәһәббәтинин тәзаһүрү кими изаһ етмәк,⁸ дүзкүн олмазды. Јахуд да С. Вурғунун тарихи мөвзулара мүрачәтинин 30-чу илләрдә Совет әдәбијәтиндә тарихи мөвзулара артан марағла бағламағ,⁹ һеч дә С. Вурғун кими өзүнәмәхсус шаирин јарадычылыг тәбиәтинин там ашкарламыр. Совет дөврү тәдгигатчыларымыз мә'лум идеоложи сәбәбләр үзүндән тарихи мөвзулара шаирин мүрачәтинин јазычынын вәтәнпәрвәрлик һисси илә бағламаға чалышарағ әсәрин мүасирлијини бу нөгтеји-нәзәрдән гијмәтләндиришләр. Бу, өз јериндә. Анчаг бунлар мәсәлән үздә олан тәрәфидир. Лакин кәлин, көрәк бу фактлар өзүнү там доғрулда билirmi? Мә'лумдур ки, С. Вурғундан әввәл дә, сонра да тарихи мөвзуларда мүхтәлиф сәнәткарлар әсәрләр јазмышлар. Онларын һамысы бу мөвзуда уғур газана билмишләрми? Әлбәттә, јох! Бу јазычыларын бир чоху «Вагиф» мүәллифинин наилијјәтләри илә мүгајисәдә һеч нәјә наил ола билмәмишләр. Демәли, мәсәлә, һеч дә тарихә мүрачәтдә дејил, әсил мәсәлә мәһз јазычынын фитри исте'дады, јарадычылыг тәбиәти вә гисмән дә тәрчүмеји-һалы илә бағлыдыр. Одур ки, әввәлчә көрәк, С. Вурғунун, үмумијјәтлә јарадычы бир шәхсијјәт оларағ, тарихә мејлини шәртләндириән, онун үслубуну мүәјјәнләшдирән объектив вә субъектив сәбәбләр һансылардыр? Шаирин һәјатынын лисбәтән долғун вә дүзкүн тәсвирини верән гардашы Мөһдихан Вәкиловун «Өмүр дедикләри бир карван јолу» адлы хатирәләр китабы (һәрчәнд ки, бу китаб да чидди болшевик руһу илә јазылмышдыр) бу мәсәләнн изаһына мүәјјән ајдыңлыг кәтирир. Јухарыда дедијимиз кими, анасынын вахтсыз өлүмү, илк ешгинин фачиәси Сәмәди һәлә ушаг икән реаллыгдан узағлашдырмыш, хәјалларла јашамаға, һарадаса үмид ишығы ахтармаға сөвг етмишди. О, өз тәләји илә сәсләшән әфсанә вә рәвәјәтләрә, тарихи кечмишә сонсуз марағ көстәрәрди. Вахтилә кәзиб доландығы Диличән тәрәфләрә јолу дүшән шаир «Дидәбан» рәвәјәтинин ширин бир хатирә кими јад едирди:

Јенә көрдүм сәни, Диличән дәрәси,
Јадыма чох көһнә заманлар кәлир.
Өмүр дедикләри бир карван јолу,
Нә чанлар келәрәк, нә чанлар кәлир.¹⁰

Бәли, ушағлыгдан онун тәбиәтиндә бир сарсынты, драматизм формалашмышды. М. Вәкилов јазыр: «Драматизм

вә тракизм лап ушаглыгдан вә кәнчлик илләриндән С. Вурғунун варлыгына һаким кәсилән дахили аләмниниң бир хүсусијәти иди. С. Вурғунун шәхси һәјатының бир сыра сәһифәләри, мәсәлән, илк вә накам севки сәһифәси башдан-ајаға драматик мәчәрәдир...»¹¹

Шәхси һәјатының илк илләрини белә ачы хатирәләрлә, кәркин драматизмлә јашајан С. Вурғунун тарихи мөвзүја мұраһијәтиниң бир сәбәби дә онуңла бағлыдыр ки, бу дөвр дә соснализм гуручулуғуну тәблиғ едән тенденсијалы ше’рләр јазмадығы үчүн чидди тәғиб олуған шаир дөврүнүн диктаторларына гаршы е’тиразыны мәһз бу жанрда дејә билир. Мәлүмдур ки, лирик ше’рләрини јалныз тәбиғәт, өз накам ешгинә, интим һиссләриниң тәсвиринә һәср едән С. Вурғун о дөвр дә Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсиниң тапшырығы илә ардычыл сурәтдә тәғиб вә тәнгид олунурду. 1937-чи илин сентјабрында дәрч олунан бир мәгаләдә С. Вурғун һаггында бу чүр иттиһамларла гаршылашырығ: «Кәнч С. Вурғун јашадығы кәләлик кәндиниң ибтидаилијинә, идиализминә көз јумарағ ону «вәтән» — дејә севмиш, синиф харичиндә бир аләм кими мәнимсәмишдир... Буна көрә дә С. Вурғун револјусијадан әввәлки көһнә кәндиң идеализәси илә мәшғул олмушдур...»¹² Көрүндүјү кими, С. Вурғунун тәлеји тәһлүкә алтында иди. Белә бир вахтда С. Вурғунун гаршысында ики јол варды. Биринчиси, бир чох һәмкарлары кими о да тез-тәләсик өз платформасыны дејишәрәк, «актуал» мөвзулар далынча гачыб, «бол нефтдән», «бол памбыгдан» јазсын. Буна исә нә исте’дады илә, нә дә сијаси әгидәси илә һазыр дејилди. Елә белә, боғаздан јухары јазмағ онун хисләтинә јад иди.

Икинчиси, јенә көһнә дөврү идеализә едән ше’рләр јазарағ бир гәдәр дә вәзијәтиниң кәркинләшдирсин вә бир сыра ағсаггал јазычы һәмкарлары, мәсәлән, Н. Чавид кими «халг дүшмәни» адландырыларағ кедәр-кәлмәзә сүркүн едилсин.

С. Вурғун исә бу ики јолдан әләвә үчүнчү бир јол тутмағы даһа мұнасиб билди. Бу јол тарихи мөвзуда, заһирән совет идеолокијасыны мұдафиә едән, сосналист реализминиң тәләбләринә формал да олса чаваб верән бир әсәр јазмағ; лакин бурада бәдни үмүмиләшдирмә вә рәмзләр јолу илә јашадығы дөврүн һаким-деспотик үсул-идарәсини тәнгид етсин вә бунуңла һуманист-хәлги мөвгејини горумуш олсун. Шаир бу јолу сечмәклә, һеч шүбһәсиз, чох дүзкүн

һәрәкәт едәрәк һәм өз ләјәғәтини горуду, һәм дә «Вагиф», «Фәрһад вә Ширин»... кими сәһнә әсәрләри илә өз исте’дадының ачылмамыш сәһифәләрини јаратды.

Тарихи мөвзулар ичәрисиндә мәһз Вагифин һәјатыны сечмәси, һеч шүбһәсиз, онун бу шаирә мәһәббәтиндән ирәли кәлмишдир. С. Вурғун «Вагиф» әсәрини јазана кими бу мөвзуда бир сыра ше’рләр јазмыш, башга әсәрләриндә дә онун адыны чәкмиш, бир сөзлә бу мөвзуну узун мүддәт өз дахилиндә јашатмышдыр.

Мейдихан Вәкилов хатырлајыр ки, «Вагифин тәлеји һаггында дүшүнчәләр С. Вурғунун варлыгына 1926-чы илин јазындан һаким кәсилмишди. Вагифин мәзарына һәср етдији илк ше’рини о вахт јазмышды... илк дәфә Шушада динләјичиләр гаршысында охунан һәмин ше’рин әлјазмасы Бүлбүлүн архивиндәдир». 1934—35-чи илләриниң мәһсулу олан «Шаирин өлүмү» адлы кичик бир поэма да сүбүт едир ки, С. Вурғун, әсасән никбин ше’рләр јазан, 80 иллик өмүрүнү никбинликлә јашајан шаирин һәјатының сон илләрини, фачиәли тәлејини даһа чох дүшүнмүшдүр. Одур ки, һәмин мәгаләдән бир гәдәр сонра, 1937-чи илин октјабрын әввәлләриндә «Вагиф» әсәри илк вариантда — тарихи фачиә типиндә чәми 3—4 һәфтәјә јараныр.

С. Вурғун илк драмыны сүрәтлә јазмыш олса да чох кәркин вә чидди ахтарышлар апармыш, тарихи драм жанрының јарадычылығ принципләри барәдә һекел, Лессинг, Д. Дидро, В. һүго, В. Көте, Пушкин, Белински кими классикләрин нәзәри вә бәдни ирси илә јахындан таныш олмушдур. Фактлар көстәрир ки, о, «Вагиф»и јазмадан габағ Гарабағ ханлығына аид илкин мәнбәләрлә таныш олмуш, чидди арашдырмалар апармышдыр. 1936-чы илдә мәһһур философ досту һейдәр һүсәјновдан «Гарабағнамә»ни она көндәрмәји хаһиш етмишди. Шаир өзү әсәрин мұзакирәси заманы бу барәдә белә демишдир: «Азәрбајҗан поезијасының бу бөјүк симасы, халғымызын доғма оғлу Вагифин тәлеји мәни узун мүддәт дүшүндүрмүшдүр. Бу темада бир поэма јаздым. Лакин о мәни тәмин етмәди вә дүшүндүјүмдән зәиф чыхды. Бу заман мән бу темада драма јазмағы гәрәра алдым ки, инди ојнанылан бу әсәр дә онун нәтичәсидир».¹³

С. Вурғунун тарихи мөвзулу драм әсәрләри кениш шөһрәт тапарағ театрларын репертуарыны зәнкинләшдирмиш, һаггында марағлы, дүшүндүрүчү рәјләр, ресенсијалар дәрч олунмуш, мұәллифинә кениш шөһрәт газандырмышдыр.

Бунунла белә, тарихилик вә мүасирлик проблеми бахымын-дан әдәби тәнгид бә'зи мәгамлары мубаһисәли гаршыла-мышдыр. Хүсусән, тарихи һадисәләрин, әфсанәви-романтик сүжетләрин, мәшһур шәхсијјәтләрин тәсвириндә («Вагиф», «Фәрһад вә Ширин»дә олдуғу кими) мүүәллифин јол верди-ји сәрбәстликләр;

бә'зи сијаси-тарихи һадисәләрин вә шәхсијјәтләрин тәс-вириндә максимализмдән, јә'ни фактлара алудәчиликдән доған схематиклик;

тарихи һадисәләрә мүнәсибәтдә мүүәллифин сијаси-иде-оложи тә'сир алтында јол вердији сосиоложи гүсурлар вә с. мәсәләләр бу вә дикәр дәрәчәдә мұхтәлиф тәнгиди ирад-лара јол ачмышдыр.

Биринчи мәсәлә илә бағлы тутулан башлыча ирад даһа чох Гарабағ ханы Ибраһим ханын, Аға Мәһәммәд шаһ Га-чарын, еләчә дә Вагифин һәјаты вә тәләји, һәмчинин, тари-хи-әфсанәви планда гәләмә алдығы «Фәрһад вә Ширин»дә халг дастаны вә Низами сүжетиндән фәрғли сәрбәстлик вә с. фактларла әләғәдардыр. Вахтилә әксәр тарихчиләр вә бә'зи тәнгидчиләр тәрәфиндән мубаһисәли гаршыланан башлыча нөгтәләр бунлардыр: Тарихдә Русијаја рәғбәт көстәрдији һалда Ибраһим хан «Вагиф» әсәриндә русларын дүшмәни кими верилмишдир. Һалбуки, тарихи фактлардан мө'лумдур ки, Гачарын Шушаја икинчи һүчүмү заманы Ибраһим хан сарајы тәрк едәрәк Балакәнә гачмыш, сонра-дан рус һөкүмәтинин тә'сири илә јенидән Шушаја гајыт-мышдыр.¹⁴

Тәнгидчи вә тарихчиләри ән чох нараһат едән тарихдә ағыллы дипломат кими танынан Ибраһим ханын мајмаг, күтбаш, әјјаш кими верилмәсидир. Еләчә дә Гачар өз јата-ғында сарај адамлары тәрәфиндән гәтлә јетирилдији һал-да, С. Вурғун: ону халг гәһрәманы илә дөјүшдә өлдүрүр. Бу сурәтин тәсвири илә тәнгид даһа чох ики мәгамы өн плана чәкир. Биринчи, Гачарын чанлы бир инсандан даһа чох гуру, биртәрәфли-схематик тәсвир олунмасыдырса, икинчи мәгам Гачарын гәсбкар јаделли ишғалчы, таланчы мустәбид кими тарихә зидд верилмәсидир.

Бунлардан башга, үстәлик мүүәллиф әсәринин баш гәһ-рәманы Вагифин тәсвириндә дә мүүәјјән сәрбәстлијә јол вер-дији мұшаһидә олунур. Әввәлән, Ибраһим ханын вәзири вә јахын мәсләкдашы олан бу шаири С. Вурғун хан-дан ајырмыш, өзүнүн романтик тәхәјјүлүндә јаратдығы бү-түн көзәл сифәтләри онун образында чанландырымышдыр.

Даһа доғрусу, о, Вагифи идеаллашдырмаға чалышмышдыр. Икинчиси исә, Вагифин ағибәти илә бағлы тарихи факты дөјишдирмиш, Мәһәммәд бәј Чаваншир тәрәфиндән оғлу илә бирликдә өлдүрүлән шаири белә фачиәли тәледән узағ-лашдырараг ону сағ сахламышдыр.

Тәбни ки, тарихи фактлар бахымындан бунлар һағлы ирадлардыр. Лакин бүтүн бу һадисәләр тарихи олдуғу ки-ми чанландырмаг истәјән бир тарихчинин јох, тарихи мұа-сирлик көзү илә охујан бир сәнәткарын гәләминдә реал-лашмышдыр. Бәлкә мүүәллиф бу дөјишкликләри тарихи фактлары лазыми дәрәчәдә билмәдији үчүн едиб, јохса гәс-дән, мәгсәдли? Мәгсәдли шәкилдә едилибсә буна сәбәб нә олмушдур? Она көрә дә әввәлки тәдгигатлардан фәрғли олараг бурада биз әввәлчә С. Вурғунун бу дөјишкликләри етмәкдә һағлы олуб-олмадығыны јох, илк нөвбәдә мүүәлли-фин бунлары нә мәгсәдлә етдијини ајдынлашдыраг. Бу һал-да бәдин әсәрдә тарихилик вә мүасирлик принсипинин иза-һы объектив олар. Чүнки бу арашдырма илә јанашдыгда охучу өзү дә мүүәјјән нәтичәләр чыхара биләр.

Әввәлчә ону е'тираф едәк ки, һәгигәтән С. Вурғун ја-шадығы сосиализм дөврүнүн тәсәррүфат, гуручулуг ишлә-риндән долғун әсәрләр јазмаса да, онун дүнјакөрүшү та-мамилә совет идеолокијасы илә бағлы иди. Она көрә дә о, тарихә, олуб кечән һадисәләрә Һ. Чавид кими сәнәткар-лардан фәрғли олараг мәһз синфи мөвгедән јанашмышдыр. Бу да ону марксист идеолокијаја јахынлашдырыр. Онда суал олуна биләр ки, өз һәмкарлары — С. Рүстәм, Р. Рза, М. Мүшфиг, О. Сарывәлли, М. Раһим кими совет гурулу-шуну бүтүн варлығы илә алгышлајан шаирләрдән фәрғли олараг С. Вурғун нијә тарихи шәхсијјәтләри бу мөвгедән әкс етдирмишди?

Бунун һәм субјектив, һәм дә объектив сәбәбләри вардыр. Әввәлчә субјектив сәбәбләри барәдә. Мә'лумдур ки, С. Вур-ғун Коммунист Партијасынын сијасәтини тәдричән, өлкә-дә баш верән һадисәләрин тә'сири илә гәбул етмиш, хүсү-силә гардашы Мөһдихан Вәкиловун тә'сири илә 20-чи ил-ләрдән комсомол сыраларында синфи «дүшмәнләрә» гаршы мұбаризә апармышдыр. Тәбни ки, о, бәјә, хана гаршы аг-рессив мөвгедә олмалы иди. С. Вурғун тарихдә «нисбәтән әдаләтли, рәһмли вә ағыллы рәһбәр олан Ибраһим ханы мәнфи планда јаратмалы олмушду, суалына чаваб да елә бурадан мөјдана чыхыр.

Жухарыда дежилдижи кими, С. Вурғун «Вагиф»и јазаркән о дөврүн мүһүм һадисә вә шәхсијјәтләрини илк мәнбәләрдән әтрафлы өјрәнмишди. О јахшы билирди ки, Ибраһим хан ким олуб вә дикәр ханлардан ону фәрғләндирән һансы чәһәтләрдир? Лакин онда бәјә, хана, дәвләтлијә һәлә көр-пәлијиндән нифрәт јарандығы үчүн бу сурәти дә конкрет Ибраһимхәлил хан јох, үмумијјәтлә хан образы кими гәләмә алмышдыр. Санки бу сурәти тәсвир едәркән «ханларын һамысы бир јуванын гушудур, иланын ағына да, гарасына да лә'нәт» — демишдир.

С. Вурғун өзү бәј һәслиндән олса да һәмншә еһтијач ичәрисиндә, касыблыгла бөјүмүшдүр. Јохсуллуғун ачы түс-түсү һәмншә онун көзләрини көјнәтмишдир. «Ачы хатирә-ләр»дә шаир һәмнн күнләри белә хатырлајыр:

Гурбан бајрамыјды, күлүрдү дағлар,
Гоншумуз хыналы бир еркәк кәсди,
О бајрам күнүндә анамы ағлар
Көрәндә, гәлбимә човғунлар әсди.

Атам отурмушду гапымызда тәк,
Өмрүнүн ихтијар вә дүшкүн чағы.
Зоғал мүшдүјүнү түстүләдәрәк,
Јенә төкүлмүшду гашы-габағы.

Нәјди, дүшүндүрән о јазығлары?
Евдә нә бир очаг, нә исти газан...
...О күн гоншумузун оғлу башына
Гојмушду бир гара бухара папаг,

Гүруру сығмырды ушаг јашына
Јанымдан кечирди тәрс-тәрс бахараг...

Бунун ардынча мејлини салдығы Долаша гушчығазын һәмнн тәкәббүрлү оғлан тәрәфиндән оғурланмасы, сонра исә вәһшичәсинә боғазынын үзүлмәси... онун варлылара, ағалара нифрәтини даһа да артырыр:

Гушчуғаз дүнјадан кедәндән бәри,
Гәлбим зәнкинләрә кин бағламышдыр.

Үстәлик илк севкилисн Дүррәнин зәнкин аиләдән ояду-ғу үчүн вүсәлына јетә билмәмәси, нәнәсинин: «Оғлум, он-лар сәнә гыз вермәзләр, биз Әсәд хоҗејнин падвалында олуруг...» — хәбәрдарлығы, бу зәнкинликдән әркөјүнләшән Дүррәнин онун илк ешгинә бикәһәлији вә с. Сәмәди кәскин

синфи руһда бөјүтмүш, формалашдырмышды. Бу кин, гәзәб онун варлығына һаким кәсилмиш, јери дүшәндә өзүнү бү-рузә вермишдир. Бу бахымдан досту Осман Сарывәллијә 1930-чу илдә јаздығы мәктубдан ашағыдакы сәтирләри ха-тырламағ јеринә дүшәр: «...бәј гызы илә евләнмәји һеч сәнә мәсләһәт көрмәздим. Бизим улдузумуз онларла барышан дејил. Чүнки онлар бизим синфи дүшмәнләримиздир». Хан образыны јарадаркән, һеч шүбһәсиз, бүтүн бунлар мүһүм рол ојнамышды. Объектив сәбәб исә болшевик шаирин мән-суб олдуғу синфи идеолокијанын тәсиридир. 20-чи илдән фәһлә-кәндли кәнчләр иттифагынын (комсомолун) үзвү олан пролетар шаири о заман истисмарчы ханы һеч вахт мүсбәт планда тәсвир едә билмәзди. Лакин бунунла бәра-бәр, ону да хатырлатмалыјыг ки, шаир ону тә'ғибләрә мә'-руз гојан республика рәһбәри М. Ч. Бағырова дахили ниф-рәтини дә бу хан образынын тәсвириндә бүрузә вермиш-дир: Одур ки, әсәрдә Вагифин Ибраһим ханла тоғгушмасы, тәдгигатчыларын да доғру мүшаһидә етдикләри кими,¹⁵ һеч дә Вагифин Гачарла гаршылашдығы сәһнәдән аз кәр-кин вә драматик дејилдир. Чүнки һәмнн дахили нифрәтдир ки, бурада шаирин өз халгынын чәллады олан, ону һәмншә кор сахламаға чалышан бир деспота гаршы гәзәби јүксәк драматизмлә өз әксини тапмышдыр:

Ибраһим хан

Вәзир, чобан-чолуг мәчлисидир бу?

Вагиф

Дүзү, көзләмәздим һеч сиздән буну.

Ибраһим хан

Нечә көзләмәздим, лап јерсиз, наһаг,
Јох, бир баша кечсин чијиндә чомаг.

Вагиф

Әзиз гонағымдыр, достумдур, Елдар.

Ибраһим хан

Ханын һүзурунда нә өлүмү вар?

Вагиф

Бу мәним евимдир, сиз гонагсыныз,
Гонағы севәрләр, лап наһагсыныз.

Ибраһим хан

Гонағы, гонағы, гонаға бир бах,
Һәр јолдан өтәни баша чыхардаг.

Вагиф

Онун көркәминдән ијрәнмәјин сиз
Бир кәндли бабадыр, вичданы тәмиз,
Дилиндән дүшмәјир, көзәл нағыллар,
Ән бөјүк үрәкләр, јеткин ағыллар
Елләр дүнјасында јетишир, билин!
Намусу, вичданы тәмиздир елин!

Санки С. Вурғун бу сәһнәни јарадаркән өзү халг шаири кими Вагифин, М. Бағырову исә бир мүстәбид диктатор кими Ибраһим ханын јериндә тәсәввүр етмишдир. Одур ки, мүәллиф «Ибраһим хан сурәтиндә тарихи Ибраһим ханы јох, үмумијјәтлә ханлыг дөврү үчүн сәчијјәви олан, сијасәтдә мәһдуд, худпәсәнд, ејш-ишрәт дүшкүнү бир феодал тип» јаратмышдыр.

Вагиф кими ади кәнд мүдәррисини јалныз зәкасына вә фәрасәтинә көрә өзүнә вәзир кәтирмәси факты Ибраһим-хәлил ханын нә гәдәр ағыллы, мүдрик адам олдуғуну көстәрир. Ибраһим хан Гарабағи Газахлы Вагифи өз габилијјәтинә көрә сечир. Белә ханы өз ады илә күтбаш вермәк, әлбәттә, јарамазды. Она көрә дә эввәлки вариантдан фәргли олараг сонрадан о, ханы чидди планда ишләмишдир. С. Вурғун өзү дә сонралар Ибраһим хан образыны тәһриф етдијини етираф етмишдир.¹⁶

Лакин јенә тәкрар едирик: тарихән ағыллы дәвләт башчысы олса да Ибраһим хан С. Вурғунун әсәрдә гојдуғу башлыча проблемлә зиддијјәт тәшкил едирди. Бу да мәнәви азадлыг проблеми иди. Елә бурадача гејд едәк ки, шаир һәмин ләјтмотивә көрә Вагиф сурәтини дә тарихи Вагифдән фәргли олараг идеал гәһрәман сәвијјәсинә галдырмыш, бу сәбәбдән образын тәсвириндә сәрбәст һәрәкәт етмиш, әсил јарадычылыг иши апармышдыр. Лакин бир прототип олараг образын мәһијјәтини дәјишдирмәмишдир. О, Ибраһим ханын тарихдә јахын мәсләкдашы вә сијаси дәвләт хадими кими танынан Вагифи хандан ајырыб она гаршы гојмуш, там мүсбәт, камил, нүмунәви бир образ јаратмышдыр. Мәммәд Ариф Вагиф сурәтинин идеал гәһрәман сәвијјәсинә галдырылдығыны көстәрир, амма онун

идеализә олуңдуғу да инкар едир. Әлбәттә, бу фикирдә һәгигәт вардыр. Лакин һеч мүмкүн дејилдир ки, сарајда ја-шајасан, һөкмдарын вәзири оласан, ханын гол чәкдији өлүм актларына сән гол гојмајасан! Буна Ј. В. Чәмәнзәмминлинин «Од ичиндә» романында ишарә дә вардыр: «...Чәлладын истәһзасы Вагифә һеч бир тәсир бурахмады. О башга бир аләмдә иди. Санки дүнјаја јенидән кәлмишди. Һәр шеј она тәзә вә чазибәли көрүнүрдү. Гајаларын үстүндә битмиш кәкотунун гохусу она елә хош вә көзәл кәлирди ки, елә бил бүтүн өмрүндә һеч онлары көрмәмиш вә гохуламамышды. Узагда Мәдинәнин еви көрүнүрдү... Аһ... о, нөкәр олсајды, адсыз-сансыз бир нөкәр, бүтүн һәјатыны Мәдинәнин гапысында гуллуг едә иди. Садәчә бир нөкәр».

Вагиф јенә дајанды, тәнкнәфәс олмушду. Рәнки гачмыш оғлунун үзүнә бахыб:

— Гасым аға, бизи һара апарырлар? — деди.

Оғлу сәрзәнишли бир сәслә:

— Аға, — деди, — бир чохларыны сән бу јолла көндәр-мисән, инди дә бизи һәмин јолла һәмин јерә апарырлар.

Дәруни бир эзаб Вагифин үзүндә әкс етди. О, өзүнү зор-лајараг тәләсик јеримәјә башлады...¹⁷

С. Вурғун исә өз севимли образыны елә илк сәһнәләрдән хана гаршы гојур, ону идеаллашдырмаға чалышыр. Вагиф сараја, Ибраһим хана ишарә едәрәк дејир:

Мән орда олмасам, ган чыхар дизә,
Гушлар да аглајар елләрнимизә.
Хан мәндән утаныр, чәкинир бир аз,
Мән кетсәм, гырғынын һесабы олмаз.
О, бә'зән һирсләниб гудуран заман,
Мәнәм зәнчирини дартыб сахлајан.

Демәли, ајдын көрүнүр ки, С. Вурғун мүтәфәккир бир шаир кими Вагифи даһа идеал, даһа үстүн көстәрмәк үчүн Ибраһим ханы она зидд чәбһәдә тәсвир етмишдир. Ибраһим хан Вагифин антиподу кими чыхмышдыр. Она көрә Әли бәјин тој мәчлисиндән, Елдарын кәлишиндән башла-јараг онлар арасында башланан мүнәгишәни кетдикчә шид-дәтләндирмәкдән вә Хураман хәтти илә ән јүксәк барыш-маз нөгтәјә чатдырмагдан чәкинмәмишдир.

Вагиф сурәти илә бағлы бүтүн бу вә ја дикәр мүәллиф сәрбәстлијинә бахмајараг нәтичә етибары илә шаир тари-хи Вагифин тәлејини, јарадычы шәхсијјәтини маһијјәтчә дүзкүн рәсм етмишдир. С. Вурғун дикәр Вагиф мүәллиф-

ләрindən фәргли олараг, һәм дә өз Вагифини јаратмышдыр. Һәтта, бу мә'нада о, Вагиф образыны јаратмагга «мүасир-ләринә бир нөв нүмунә көстәрмиш» олан J. B. Чәмәнзәмнлидән фәргләнмишдир. «Чәмәнзәмнли вә Сәмәд Вурғун ејни дөврүн тарихи һадисәләриндән ејни тарихи шәхсијјәт-ләрин һәјат вә фәалијјәтиндән сөз ачмышларса да, һәмчи-нин чох һалда ејни тарихи мә'хәзләрдән истифадә етмиш-ләрсә дә, тарихи фактлары бир чүр дилләндирмәмишләр; онларын тарихи һәгигәтләри чанландырма вә мә'наландыр-ма, хүсусилә дә бәдни үмүмиләшдирмә үсуллары олдуғча фәрглидир».¹⁸

М. П. Вагиф (1917—1997) 80 иллик өмрүнүн чох һиссә-сини никбин јашаса да, көзәлләрдән вә көзәлликләрдән илһам алса да, сарајда шән һәјат кечирсә дә, өмрүнүн сон вахтларында јаздығы «Көрмәдим» мүхәммәси илә өз руһи һәјәчанларыны белә ифадә етмишдир:

...Хаһ султан, хаһ дәрвишү-кәда билиттифаг,
Өзләрин гылмыш кирифтари-ғәмү дәрду фәрағ.
Чифеји-дүнјајәдир һәр еһтијачү иштијағ,
Мунча ким, етдим тамаша, сөзләрә асдым гулаг,
Кизбү бөһтандан сиваји бир һекајәт көрмәдим...

Конкрет олараг бу ше'р Ибраһим ханын јох, Мәһәммәд бәј Чаванширин ғыса һакимијјәти замаңы јаранмыш олса да бүтөвлүкдә Вагифин дәрдли-әләмли мә'нәвијјаты илә би-зи таныш едир. Она көрә дә С. Вурғун илк сәһнәләрдән Вагифи кәндлиләрлә көрүшүндә, Видади илә мүкалимәсин-дә, оғлунун тојунда (кәлининә мүрациәтлә сөјләдији моно-логу хатырламаг кифајәтдир) никбин әһвали-руһијјәдә көс-тәрир, сонра исә ону сарајдакы һәјаты илә бағлы кәдәрли, мүтәфәккир вә нәһајәт фачиә гәһрәманы кими тәгдим едир. Бу мүхәммәс Вагифин аилә һәјатынын, хүсусилә дә Хура-ман хәттинин ујдурма јарадылдығыны иддиә едәнләрә ту-тарлы чаваб верир. Мүхәммәсин сон бәндиндә шаирин «Гәдр билмәз һәмдәм илә ејләдим өмрү табәһ»¹⁹ мисрасы мәһз С. Вурғун кими һәссас бир сәнәткарын ријакар һаким-ләрә, еләчә дә шөһрәт вә шәһвәт дүшкүнү олан гадын вә кишиләрә өз мүнәсибәтини билдирмәси үчүн тутарлы ишарә дејилми? Ахы, вахтилә Ибраһимхәлил ханын гардашы оғ-лу Мәһәммәд бәј Чаванширин севкилиси Вагифин һәрәми олмуш, Мәһәммәд бәј дә ханлыға кечән кими бу чаван арвад Вагифи атараг Мәһәммәд бәј Чаванширә кетмиш-ди. Бунун ардынча Вагифә өлүм һөкмү кәсилмишдир.

С. Вурғунун тарихи факт вә шәхсијјәтләрә јарадычы сәрбәст мүнәсибәти Аға Мәһәммәд Гачар образында да өзүнү көстәрир. Бу образа мүнәсибәтдә тәнгиддә ики чүр фикир сөјләнилиб. Совет дөврү тәнгидиндәки башлыча ирад бундан ибарәтдир ки, Гачар «чанлы характердән чох, өз ејбәчәрлији илә биртәрәфли, чансыз схем» тәсири ба-ғышлајыр. Һәмин тәнгидчиләр ону Ә. Һагвердијевин мәш-һур фачиә гәһрәманы илә мүгајисә едәрәк бу гүсуру даһа да габарыг көстәрмишләр. Конкрет олараг тәнгидин фикри һеч дә Гачарын гәддар садист кими амансыз көс-тәрилмәсинә е'тираз јох, әксинә бу јыртычылығын «сурәтин дахили мәнтиги илә әсасландырылмадығыны» нәзәрә чарп-дырмаг олмушдур.

М. Ариф һәр ики Гачары (Ә. Һагвердијев вә С. Вурғу-нун јаратдығлары Гачарлары) мүгајисә едәрәк биринчи сурәтин вәһши һәрәкәтләринин һакимијјәт еһтирасы илә бағлы дүзкүн сәчијјәләндирилдијини сөјләјир: «Һакимијјәт еһтирасы Аға Мәһәммәд шаһын бүтүн һәрәкәтләрини исти-гамәтләндирән әсас гүввәтли еһтираса чеврилир. О сәда-гәтли гардашы Чәфәрғулу ханы өлдүрәндә: «өз белими сындырдым» — дејә ағлајыр, ејни заманда өзүнә бәрәәт газандырыр, әкәр, дејир, гардашымы өлдүрмәсәјдим, кәләчәк-дә варисләримә раһатлыг вермәзди. Иран парчаланарды. Нәһајәт өлүмүндән бир аз әввәл дедији сөзләрдә дә һаки-мијјәт хәстәлијинә мүбтәлә олмуш бир инсанын фачиәсини һисс едирик: «Оф! Нә чәтин әмрдир, падшаһлыг!»

Көрдүјүмүз кими, Ә. Һагвердијев Аға Мәһәммәд шаһы тәкчә бир еһтирасла сипаһландырса да, бу еһтирас чох гүв-вәтлидир вә психоложи чәһәтдән әсасландырылмышдыр. Бе-лә инсанын һәрәкәтләриндән дәһшәтә кәлмәк олар, лакин тәәччүб етмәјә әсас јохдур...

С. Вурғунун Гачары исә белә дејилдир.

Гачар ган төкмәкдән зөвг алан Шәрг деспотудур. Лакин јыртычылыг һеч дә бир дөвләт башчысыны, өлкәләр фәтһ едән бир шаһы сәчијјәләндирмәк үчүн кифајәт дејилдир. Елә чыхыр ки, Гачарын ики дөфә Азәрбајҗана гошун чәкмәси јалныз онун садизминдән, инсан ганына сусамасындан ирә-ли кәлмишдир. Башга сөзлә, С. Вурғун Гачары гәсбкар Иран шаһы кими кифајәт гәдәр сәчијјәләндирә билмәмишдир...²⁰

Хатырлајаг ки, әсәрин јарандығы илк дөврләрдә бу гүсу-ру бир гәдәр јумшағлыгла Мейди Һүсејн дә нәзәрә чарп-дырмышды: «Әлбәттә, Ә. Һагвердијевин јаратдығы сурәт «Вагиф»дәки Гачар сурәтиндән јүксәкдә дурур. Нә үчүн?

Чүнки Ә. Һагвердијев онун сәчијјәсини һәмишә һәрәкәтдә, көрдүҗү ыртычы ишләрдә көстәрмишдир. Хүсусән бир сәһнә һеч заман бизим нәзәримиздән силинмиҗ. Гачар чарпајысынын алтында басдырылмыш инсан сүмүкләрини (кәрәк ки, Надир шаһын сүмүкләрини) ајагламагдан ләззәт алыр. Будур, онун гәлбиндәки чүрүк бошлуг... Биз С. Вурғунун јаратдығы Гачар сурәтинә нифрәт едирик. Доғрудур. Лакин мүәллиф бу нифрәти даһа да дәринләшдирә билмәздими?»²¹

Бүтүн бу тәнгиди гејдләр һәссас мүшаһидәнин нәтичәси кими марағлыдыр. Лакин унутулмамалыдыр ки, Ә. Һагвердијев Гачары нәинки мәнфи планда вермәк истәмәмиш, һәтә ону тарихи фәиә гәһрәманы сәвијјәсинә галдырмышдыр. С. Вурғун исә Гачары өз идеал гәһрәманы Вагифин антиподу кими даһа гәддар, даһа дәһшәтли бир варлыг кими јаратмағы гаршысына мәгсәд гејмушдур. Галды Гачарын психоложи рәсминин зәифлији мәсәләсинә, бу доғру дејил. III пәрдә V шәкилдә Шушаја һүчума һазырлашан Гачарын ордукаһда өз вәзири илә сәһбәтинә диггәт етсәк көрәрик ки, Гачар һеч дә һәмишә «Мәним вичданым да, гәлбим дә гандыр, Дүнја ган үстүндә бир ханимандыр» сөзләрини тәкратәк бағыран схематик деспот дејил: О, күчлү дахили аләмә, дүшүнчәјә малик, өз фәиәсини баша дүшәрәк кәркин руһи-психоложи һаллар кечирән мүрәккәб бир типдир:

Вәзир

Шаһим, нә көзәлдир бу чичәкли јаз!

Гачар

Вәзир! Сөзләримә јахшы гулаг ас!
Јенә од ичиндә јаныр бәдәним,
Дағлар ағырлыгда дәрдим вар мәним...

Вәзир

Шаһим! Јарашмајыр бәдбинлик сизә
Шејтанмы көрүнүр көзләринизә.

Гачар

Тутаг ки, мәшригдән мәғрибә гәдәр
Мәнә хәрәч верди бүтүн өлкәләр.
Нә олсун? Бәдбәхтәм, бәдбәхтәм, инан!
Тутаг ки, Илдырым, Тејмур, Чинкиз хан

Һамысы мәнәммиш, нә олсун сону?

Дујурам дүнјанын бош олдуғуну...

Чохдур вәлиәһдим... бир сонсузам мән,

Нә гәдәр күскүнәм кор тәлејимдән!²²

Гачарын бу мәнзум нитгиндә нәләр јохдур. Онун нитгиндәки паузалар, нидалар һәссас охучу вә динләјичијә чох мәтләбләр чатдырыр. Гачарын бу чыхышы сүбут едир ки, о дүшүнүб, дүшүндүрән образдыр.

Гачар образы илә бағлы икинчи әсас ирад онун Гарабаға һүчуму илә бағлыдыр. Гачарын Гарабаға һүчумуну һеч дә харичи ишғалчылыг мотиви кими јох, бирләшмиш күчлү Азәрбајчан дөвләти јаратмағ, јахуд Сәфәви дөвләтинин торпағларыны бәрпа етмәк кими мәһаландырырлар. Бу мәсәләдә вахтилә «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» тарихи фәиәсинин мүәллифини әкс гүтбдән күнаһландырмашдылар. 1907-чи илдә бу әсәрин илк тамашасы илә башланан мүбаһисәләрдә көстәрилирди ки, «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» Ә. Һагвердијевин мүвәффеғијјәтсизлијидир. [Бу мүвәффеғијјәтсизлик мүәллифин фәиәһ жанрына дәриндән бәләд олмамасындан ирәли кәлир. Әкәр Ә. Һагвердијев тарихи фәиәнин нә олдуғуну билсәјди, о, тарихи һадисәләри тәһриф етмәздә... тарихи де-таллара садиг галарды. ...Нә Иракли, нә Ибраһим хан Гарабағи һеч вахт Иран тәбәијјәтиндә олмајыблар ки, Аға Мәһәммәд хан да онлары тәбәијјәтиндән чыхмағына көрә тәнбәһ едиб јенидән тәслим етмәк фикринә дүшсүн. Бунларын һәр бири мүстәгил иди». ²³ Демәли, тәнгид мүәллифи Гачарын Гарабаға һүчумуну, Ибраһим ханла вурущуну әсәриндә тәнгид етмәдији үчүн күнаһландырырды. Ә. Һагвердијев исә бир сыра мәнбәләрә әсасланарағ сүбут етмәјә чалышырды ки, тәнгид сәһв едир. О, «Тәнгидә тәнгид» адлы мәғалә јазарағ билдирмишдир ки, «Мән ағаја мәсләһәт көрүрәм ки, кедиб һәким Мүлкүмүн «Тарихи-Иран»ыны охусун. «Кавказ» гәзетинин 1855-чи илдә чыхан нәмрәләрини охусун... ламәһала (һеч олмәзә — Р. Ә.) Дубровинин јаздығы тарихи олсун...»²⁴

Әслиндә Ә. Һагвердијевин тәнгид объектинә чеврилмәси Гачар образында тарихи тәһриф етмәсинә көрә јох, әксинә тарихи фактлара хроникал тәрздә риәјәт етмәси иди. Дөврүн тәнгиди мүәллифи фәиәһ жанрыны, тарихи фәиәһни билмәмәкдә күнаһландырыр, сәбәбини исә дүз изаһ етмирди.²⁵ Ә. Һагвердијев өз әсәриндә Иранның 18 иллик (1779—1797) зиддијјәтли дөврүнү, Гачар шәхсијјәтини, тахт-тача

һәрислијини, истилачылыг мејлләрини, еләчә дә сарај интригаларыны «бәдии хроника принципинә» ујғун тәсвир етмишдир. Надир шаһын гәтлиндән сонра Иранда шаһын варисләри арасында һакимијјәт уғрунда мүбаризә даһа да шиддәтләнир, Азәрбајҗанда да дахили мүһарибәләр сәнкимир. Иран шаһлары Азәрбајҗаны әлә кечирмәк үчүн ири һәчмли мүһарибәләрә, јүрүшләрә башлајырлар. Лакин бир нечә дәфә ағыр мәғлубијјәтә уғрајыб кери чәкилирләр.²⁶

Ғачар сурәтиндә зидд характерләрин вәһдәти верилмишдир. Белә ки, о бир тәрәфдән Иранын ачыначағлы һалына јанан ағыллы бир шаһ, дикәр тәрәфдән дә ган ичән, зүлмү әршә јүксәлән бир зүлмкардыр.

Ибраһим ханы мәнфи планда тәсвир етдијн үчүн С. Вургун Ғачары да һәртәрәфли верә билмәзди. О, гуманист, романтик — инчә тәбиәтли бир сәнәткар кими белә мүстәбиди јаделли ишғалчы оларағ даһа амансыз, залым вә гәддар тәсвир етмишдир. Әкәр Ибраһим ханын образыны јарадаркән белә «күзәштә» кетмәмишдисә, Ғачар сурәтинин тәсвириндә бу «күзәшт»и ондан һеч көзләмәк дә лазым дејилдир.

Лакин ССРИ-нин дағылмасы илә Азәрбајҗан Республикамызын нисби мүстәгиллик әлдә етдијн бир вахтда өзүнү даһа чох «вәтәнпәрвәр» көстәрән зијалыларымызын бир групу белә шаһлары идеализә етмәк истәмишләр. Онлар тарихлик вә мүасирлик категоријасына биртәрәфли јанашарағ аз гала Аға Мәһәммәд шаһ Ғачары «милли тарихи гәһрәман», «гүдрәтли Азәрбајҗан түркү» кими гәләмә верир, онун Гарабаға һүчумуну хиласкарлыг «јүрүшү» һесаб едилрә. Коммунист режиминин сүгутундан вәчдә кәлән белә тәнгидчиләрин 1991 вә 1993-чү ил мәтбу чыхышларында охујуруғ: «Көзү чыхан гардашларындан горхан» (јәгин ки, мүәллиф «гардашларынын ағибәтиндән горхан» демәк истәмишдир — Р. Ә), јашамағ инстинкти илә чанынын һајына галан јарадычы адамлар вәзијјәтдән чыхыш јолуну һәгигәтәбәнзәр јаланлар ујдуруб халгын реал кечмиши илә бағлы тарихи шәхсијјәтләри сөјмәкдә — онларын гудуз, кинли вә сәфеһ шәхсијјәтләри јаратмағда көрүрлә. Софистика илә бу јаланлар инандырмағ дөврүн стереотип дүшүнчә тәрзини мүәјјәнләшдирди. Тарихдән мәлүмдур ки, Иран тахт-тачынын саһиб Аға Мәһәммәд шаһ Ғачар итаәтдән чыхан вә гоншу Русија илә хәлвәти иттифаға кирмәк истәјән, әслиндә исә әсарәтә разы олан ханлығын сәһвини дүзәлтмәк үчүн өз һүгги вәзифәсини јеринә јетирәрәк Гарабаға кәләндә хәјанәт

әли илә гәтлә јетирилмишдир. Өләркән: «Ај намәрд, Ираны виран гојдун!—дејә фәрјад едән Аға Мәһәммәд шаһын јарымчығ галан бөјүк сијаси фәалијјәти барәдә тарихчиләримизин сәһвини дәринләшдирән әдәбијјатымыз о илләр буну ишғал кими гијмәтләндирмиш, «Кечди пәнчәмизә көзәл Гарабағ» тезиси илә дүшмән әлине вермишдир. Тарихи миссија јеринә јетирән әвәзсиз гәһрәманын физики фәчиәсинә: «Ғатыр чинсисиниз, доғуб төрәмәз» штампы вурулмушду».²⁷ «Ачыначағлы һал кими јада салмағ истәрдик ки, илләрлә бир чох тарихи шәхсијјәтләр кими Аға Мәһәммәд шаһ Ғачара мүнасибәтимизи дә дөврүн һаким сијасәтинә көрә мүәјјәнләшдирмишк. Индијә кими бу талесиз, бәхтикәм, лакин ағыллы сијаси хадим, һәртәрәфли биллијә малик алим, маһир сәркәрдә барәсиндә һәгигәти сөјләмәк имкаымыз харичиндә олуб. Биз бу гүдрәтли Азәрбајҗан түркүнү халгымыза ганичән чәллад, јаделли ишғалчы кими танытмыш, ону өз мүһитиндән чыхарыб мин бир суал гаршысында гојмушуг. Мәһз бу чүр сијасәтин нәтичәсидир ки, Ә. һагвердијевин Ғачарын шәхсијјәтини доғру-дүрүст әкс етдирән «Аға Мәһәммәд шаһ Ғачар» фәчиәси илләрдән бәри сәһнә үзү көрмүр».²⁸

Көрүндүјү кими, Ә. һагвердијевин Ғачар образы илә бағлы 1907-чи илин тәнгиди дә, С. Вургунун ејни адлы сурәти илә әләгәдар 90-чы илләрин тәнгиди дә вәтәнпәрвәрлик мөвгејиндән јазылса да, бир-бирләринә зиддир. Биринчиси Ғачарын Гарабаға һүчумуну «ишғалчылыг, гәсбкарлыг» һесаб едир, икинчи дөврүн тәнгиди исә әксинә, буну «тарихи миссија јеринә јетирән әвәзсиз түрк гәһрәманынын» фәалијјәти кими тәгдир едир. Демәли, тарихә мүасир елми мејарларла јанашдығда көрмәк чәтин дејилдир ки, һәр ики дөврүн тәнгидләриндә тарихи һәгигәтләр «реал һәгигәтләр»ин хејринә дејилдир. Бәли, тарихи һәгигәт беләдир ки, ичтимаи-сијаси чәһәтдән тәләтүмлү олан XVIII әсрдә Азәрбајҗан торпағы мүвәггәти оларағ јерли феодаллар-ханлыглар арасында бөлүнүш, дахили дидишмә-чәкишмә шәрантиндә јашамышдыр. Буна мүстәгиллик демәк олмазды. Иран дәвләтинин тәркибиндә олан Гарабағ торпағы Надир шаһын гәтлиндән (1747) бир мүддәт сонра Ираны «шуриш тутмуш» һесаб едән Ибраһим хан вә дикәрләри Русија илә иттифағ бағламағ нијјәтинә дүшмүшдүләр. Аға Мәһәммәд шаһын да мәгсәди Сәфәвиләр дәвләтиндән сонра Иранын итирмиш олдуғу торпағлары кери гајтармағ вә гүввәтли Иран дәвләти јаратмағ иди. Лакин шаһлыг үсули-идарәсинин, «ахта ханын» амансыз, интигамчы деспот олдуғуну билән халғ, хүсусән әһали-

си мұхтәлиф милләтләрдән ибарәт олан Гарабағ чамааты башда Ибраһимхәлил хан олмага Иран тәбәәлијини бир даһа гәбул етмәк истәмирдиләр. Она көрә дә Гачарын илк һүчуму заманы 1795-чи илдә рус гошунунун көмәји илә Шуша мұдафиә олуна билмишди. 1797—1823-чү илләрдә Гарабағ ханлығында вәзир ишләјән Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағи јазырды ки, «ол вахтда мән өзүм Ибраһим ханын һүзурунда идим вә һәр күн садир олан вағиаты, вәгајә вә әһвалаты көрүрдүм вә Гарабағ әһли — мүсәлман вә әрмәни күлли гошун илә ханын һүзурунда чәнкәамадә дурмушдулар».²⁹

Үмумијјәтлә, Гачарын Гафгаза о заманкы јүрүшләри әксәр тарихи мәнбәләрдә писләнилмишдир. Күрчү јазычысы А. Серетели «Қафказ» гәзетиндә јазырды: «Гачар Тифлиси мұһасирәјә аларкән күрчү чары Иракли... амансыз дүшмәнә гаршы сәккиз мин гошунла вурушмаға мәчбур олмушду, Күрчүстан уғрунда дөјүшән чәсурлар сырасында газаклылар вә борчалылар да вар иди».³⁰

Һәмин дөврүн тарихи нә гәдәр гаранлыг олса да, Гачар бир һөкмдар кими һәрб мејданларында, сарај вә ханәданларда күнаһсыз ганлар ахыдан деспот олмушдур. Әлбәттә, бу онун марағлы вә ејни заманда фачиәли тәлеји илә бағлыдыр. «Аға Мәһәммәд шаһ көзүнү дүнјаја ачдығы күндән фәлакәтлә үзләшмиш, атасынын гәлбинә санчылан хәнчәрин ганы көзләрини гызартмыш, Әдил шаһын әмри илә чәкдији изтираблардан гылчалары титрәмиш, әлләри әсмиш вә рәнки әбәди олага саралмышды. Белә бир адамын гәддар, ганчән, интигамчы бир шаһ олмасы, әлбәттә, чох тәбиидир».

Гачарын тәлеји гәдәр шәхсијјәти дә мұәммалы олмушдур.³¹ Буна көрә дә, нәинки Шәрг тарихчиләри, һәтта европалылар да онун шәхсијјәти илә јахындан марагланмышлар. Мәшһур Инкилис тәдгигатчысы вә сәјјаһы Фарстер өзүнүн «Бенгалдан Инкилистана сәјаһәт» адлы китабында Гачарын гејри-адилјијиндән, хусусән, она көзәл тәрбијә верән анасы Чејран ханымдан һејранлыгла бәһс етмишдир. Көркәмли франсыз јазычысы Жан Кевр онун тәлејинә ики һиссәли бир роман һәср етмишдир. «Хачә шаһ» адланан бу романда мұәллиф Аға Мәһәммәди «орта бојлу, инчә вүчудлу, чох көзәл, чазибәли көзләри олан бир чаван» кими тәсвир едәрәк јазыр: «Онун кичик ағзына, гәшәнк көзләринә бахан һәр кәс елә тәсәввүр едирди ки, бу чаванын руһунда ејш-ишрәт һәвәси бүтүн мејлләрдән күчлүдүр. Анчаг папағыны башындан кө-

түрүб ири алныны көрәндә билирди ки, јанылыб, белә ири алны олан адам һеч вахт һәвәсбаз олмаз».³²

Романда тәсвир олунур ки, анасынын нәсиһәти илә Аға Мәһәммәд ушағлыгдан мұталијә мејл едир, елмә бағланыр. Һәлә дүшмән әлиндә оларкән вахтынын чохуну охумагла, өјрәнмәклә кечирир.

Үмумијјәтлә, Ираншүнаслар, о чүмләдән европалылар (Инкилис полковники Голд Смит, Тејлор Томсон вә б.) Гачары надир шәхсијјәт кими тәғдим етмиш, һәјатындан чох марағлы сәркүзәштләр гәләмә алмышлар. Тәкчә, онун хачә олмасы барәдә нечә-нечә вариантда рәвәјәтләр вардыр. Һәр һалда ушағлыгда инсанлар тәрәфиндән ән вәһши тәчавүзә — физики вә мәнәви шикәстлијә дүчар олуна бир адам һәјатынын мүдриг вә шөһрәтли дөврүндә гисасыны алмалы, интигамчы олмалыјды. Тәбии ки, бу һәрәкәтләр писләнилмәлидир! Әсасән Гачарын бир инсан кими мүсбәт чизкиләрини тәсвири илә зәнкин олан Жан Кеврин романында онун амансыз бир интигамчы олдуғу да нәзәрдән гачмыр. Роман-дан кичик бир эпизоду јада салаг:

«Аға Мәһәммәд хан һәр күн јағ алмаг үчүн... бағгала бир шаһы верәрди, о да кејфијјәтсиз јағдан онун габына төкәрди, чаван хачә мәчбур иди ки, һәмин јағла јемәјини һазырласын. Бир күн Аға Мәһәммәд хан белә пис јағ вердији үчүн е'тираз еләмәк истәди. Бағгал она чох ачы чаваб верди. Бу ачы чаваб Гачар ханын гәлбини ағрытса да дилләнмәди, амма бағгалын әдавәтини узун илләр үрәјиндә сахлады. Шаһлыға чатандан сонра әмр верди бағгалы һүзура кәтирдиләр. Аға Мәһәммәд шаһ ондан сорушду:

— Мәни таныјырсанмы?

Бағгал ону таныја билмәјәндә Аға Мәһәммәд шаһ өзүнү танытдырыб деди:

— Мән һаман адамам ки, сән она һәр күн јағын ијләнмишини верәрдин, јадындадырмы? Јахшы јағ истәјәндә исә мәнни ачылајардын.

Бағгал өз көһнә мүштәрисини таныјанда чанына титрәмә дүшдү:

— Еј бөјүк султан, сәнә сатдығым јағларын гиймәтини икигәт гәјтармаға һазырам.

— Бу күн сәнин пулуна мәнним еһтијачым јохдур, анчаг о күнләр јағына еһтијачым вар иди.

Бағгал јалвармаға башлады. Аға Мәһәммәд шаһ ону бағышламады.

— Етдијин зүлм даими олмасајды, сәни бағышлардым. Әкәр бир нечә дәфә мәнә пис јағ версәјдин, јенә сәни бағышлардым. Һәтта мән дилә кәләндә сән өз әмәлләрини тәрк етмәдин. Одур ки, сәни бағышламајыб чәзаландырырам.

Чәлладлар Аға Мәһәммәд шаһын әмри илә бир бөјүк газан кәтирдиләр, күнаһкар баггалын дүканындан чохлу јағ кәтириб о газана төкдүрдү вә алтына од вурдурду. Сонра бағышланмағ үчүн јалварыб көз јашы төкән, Аға Мәһәммәд шаһы бүтүн мүгәддәс адамлар аңд верән гарабәхт кишинин әл-ајағыны бағлајыб ичиндә јағ гајнајан газана салдылар. Ғышгырығы адамын үрәјини парчалајан баггалын һалы Аға Мәһәммәд шаһа зәррә гәдәр дә тә'сир еләмәди. Кишини өлмүш көрәндән сонра әйр етди ки, чәсәди чыхарсынлар».³³

Доғрудур, Франсыз јазычысы бу һиссәни елә гәләмә алыб ки, охучу мүәјјән мә'нада Аға Мәһәммәд хана бәраәт газандырмағ истәјир. Амма чох заман шаһ тәрәфиндән чәзаландырыланлар әсл күнаһкар олмамышлар. Нечә дејәрләр, гурунун одуна јаш да јаныр.

Ғачарын белә амансызлығыны Ә. Һагвердијев бир нечә гүввәтли эпизодларла (Әлигулу ханын кизличә көзләринин чыхарылмасы, Кәрим ханын сүмүкләрини астанада басдыртмасы вә ону тапдаламағдан ләззәт алмасы, гардашы Чәфәргулуну һижләкәрчәсинә гәтлә јетирмәси, Надин хәзинәсинин јерини демәмәси үстүндә онун кор оғлу гоҗа Рзагулу Мирзәнин башына әринмиш гурғушун төкдүртмәси вә с.) тәсвир етмишдир.

Бүтүн бу мотивләр С. Вурғун кимә һуманист сәнәткары мәчбур етмишди ки, о да Ғачарын амансызлығыны вә сәдизмини өз охучусуна даһа тә'сирли сәһнәләрлә чатдырсын. Ики күрчү-ғардашы бир-бирилә вурушдурмасы кифајәт едәр ки, онун јыртычылығыны бүтүн дәншәти илә тәсәввүр едәк.

Ғачар

Сојунун, вурушун, шәртим вар, јалныз,
Сојсун дәринизи дырнағларыңыз,
Көрүнсүн көзүмә ғыпгырмызы әт,
Гој алсын үрәјим бир јени гүввәт!

Шалико

Шаһим!

Ғачар

Мүхтәсәр!

Шалико

Шаһим, биз гардашығ, бирдир ганымыз,
Бирдир вичданымыз, бирдир чанымыз.

Ғачар

Нечә? Гардашсыныз?

Күрчүләр

Бәли!

Ғачар

Вәзир, бах,
Бу ојун, доғрудан ләззәт олачағ!

Бу эпизодда С. Вурғун орижинал бир пријомла Ғачарын бүтүн инсани һуманист кејфијәтләрдән мәһрум олдуғуну көстәрмишдир. Илк бахышда дүшүнмәк оларды ки, Ғачар бу әмри вермиш олса да, Шаликонун «Биз гардашығ, бирдир ганымыз...» — дејә јалварышы шаһы рәһмә кәтирәр, өз гәрарындан дөндәрәрди. Ғачарын: «Нечә, гардашсыныз?» — дејә һејрәтлә дилләнмәси вә бир гәдәр дә пауза вермәси онсуз да кәркин вәзијјәт кечирән тамашачы, јахуд охучуну бир гәдәр интизарда сахлајыр. Елә зәнн едирсән ки, Ғачар бу вурушу дајандырачағ. Лакин һејһат, Шалико илә јанашы, тамашачы көзләдијинин әксини көрүр:

Ғачар

Вәзир, бах,
Бу ојун, доғрудан ләззәт олачағ! — һајгыртысы
бир аң ичиндә үмидимизи јанылдыр.

Бә'зи тәңгидчиләр Ғачарын һәрәкәт вә сөзләриндә мәнтисизлик көрүрләр. Онун тез-тез тәкрарладығы:

«Мәним вичданым да, гәлбим дә гандыр,
Бу дүнја ган үстә бир ханимандыр.»;

«Гисас алмалыјам, бу дүнијадан мән»,
 «Кәрәк ган алтында галсын бу дағлар,
 Чајлар јарадылсын көз јашларындан», јахуд
 «Бир бојну олсајды, бәшәријјәтин,
 Ону бир гылынчла вурардым јәғин» — демәсини

бу сурәтин «өз-өзүнү ифша етмәси» кими примитив, гејри-тәбии һесаб едирләр. Мәсәлән, Б. Ваһабзадә јазыр ки, бир нечә һәрәкәтиндән биз онун залым олдуғуну көрдүјүмүз һалда, онун «мән вәһшијәм», — демәси әлбәттә, образа примитивлик кәтирир.³⁴ Б. Ваһабзадә буну «гејри-тәбии» һал сајыр, Мәммәд Ариф исә халг театры ән'әнәләринә истинад едәрәк бу һалы шаирин халг јарадычылығына бағлылығы илә изаһ едир. О, П. Антоколскинин фикирләринә әсасланараг бу үсулун «халг театрына мөхсүс өзүнү тәнгид» кими хүсусијјәтләрлә бағлы олдуғуна ишарә едир.

Фикримизчә, М. Арифин мүшәһидәси әсасән доғрудур. С. Вурғунун јарадычылыг тәрчүмеји-һалындан да бәллидир ки, онун бу үсулдан истифадә етмәсинә сәбәб гәдим адәт-ән'әнәләрлә бағлы олмасындан ирәли кәлир. Лакин үслуби мөгам кими Гачарын бу ифадәләрини «халг театры»на мөхсүс јүнкүл-сатирик үслубла ејниләшдирмәк олмаз. Буну һеч «Милләт нечә тарач олур-олсун, нә ишим вар» — дејән Сабирин типләринин дә нитги илә ујғунлашдырмаг дүзкүн дејилдир. Чүнки «Вагиф» чидди фачиә жанрында, лирик-романтик вә һәтта монументал-патетик³⁵ руһда бир әсәрдир. Ону Шекспирин мәшһур фачиәләри илә мүгајисә етмәк доғрудур. «Крал Лир», «Отелло» фачиәләриндә мәнфи типләр — Едгар, Јаго вә башгалары өз мурдар әмәлләрини етираф едирләр. Алман алими — шекспиршүнас Л. Шүккинг даһи драматургун образ јаратмаг усталығындан бәһс едәркән һәммин «мүстәгим сәчијјәләндирмә» принципини мәһз «халг театрына јахынлыгла әлағәләндирмишдир. М. Ариф дә, П. Антоколски дә бу бәһзәрлији ејнән Гачарын сәчијјәләндирмәсинә тәтбиг етмишләр. Јухарыда дедијимиз үслуби фәрги нәзәрә алмагла бу тәдгигат үсулу мүбаһисә доғурмур. Мәлумдур ки, халг театрында әксәрән «гәһрәмәнларын өз икидликләриндән, залымларын өз гәбаһәтләриндән» данышмасы (јә'ни һәр кәсин сәһнәдән — мејдандан тамашачыја өзүнү танытмасы) ибтидан, примитив, садә үсул олмагла јанашы, һәм дә нисбәтән гејри-чидди мәзнәкәви үслубдадыр. Она көрә дә чох заман күлмәли фиһалла битән халг тамашаларына, јахуд «охутмурам, әл чәкин» — дејән типләрин наданлығына, чаһиллијинә күләрәк ачыјырыгса, Јагонун,

јахуд Гачарын төрәтдикләри әмәлләри өз дилләриндән ешитдикдә нифрәт һисси, сарсынты, фәч'и һал кечиририк. Бу фәрги нәзәрә алмаг лазымдыр.

Гачар деспотизминин бир хүсусијјәти дә онун вәтән, милләт анлајышларына ироник мүнасибәтиндә өзүнү көстәрир. Онун һөкмранлығы халга мәһәббәти әсасында јох, јалныз күч-гүввә тәтбиг етмәклә инсанлары горху алтында сахламаг еһтирасындадыр. Вәзир онун сонсузлуғуну унутдурмаг үчүн дејир:

Вәзир

Шаһим, олмаса да вәлиәһддиниз,
 Иран торпағына һакимсиниз, сиз.
 Шикајәт етмәјин, тәлејиниздән
 Оғлуруз, гызыңыз дејилми, вәтән?

Гачар (кинајәли)

Вәтән! Чохму сеvir, мәни о вәтән?
 Мәнә һәчв јазыр, һәр јолдан өтән.
 Чох да тәрифләмә мәнә вәтәни
 Бу гылынч олмаса, јејәрләр мәни!

Гачарын бу нитги тарихдә ганлы вәһшәтләри илә ад чыхармыш деспот һөкмдарларын маһијјәтини чох габарыг нәзәрә чарпдырыр. Бу Јули Сезар заманында да белә олуб Чингиз хан дөврүндә дә, Наполеон һөкмдарлығында да! Тәсадүфи дејилдир ки, 1947-чи илдә «Вагиф»ин Берлин тамашасы заманы театр мүәллифин разылығы илә Гачар сурәтиндә һитләрә мөхсүс хүсусијјәтләри тәчәссүм етдирмишдир.³⁶

Инди дә беләдир. «Гылынч вә һөкмдар» анлајышы (оху күч вә һөкмдар) вәһдәт тәшкил едир. Һөкм, һөкүмәт, һакимијјәт сөзләринин нүвәсиндә дуран күч-гүввә горхудур! Русча олан «Государ» да, инкилисчә олан «Кинг» дә беләдир. Һөкмсүз һөкмдар, гылынчсыз рәһбәр јалныз әсил демократик дөвләтдә мүмкүндүр ки, биз буна һәләлик хәјали тәсвирдә — Низаминин «Искәндәрнамә»синдә, Т. Моорун «Утопија»сында вә с. раст кәлирик.

Она көрә дә С. Вурғун өз дөврүнүн сәнәткары кими һөкмдар типинә синфи мөвгедән јанашараг Гачарын сима-сында деспотизмин дөһшәтини, ијрәнч маһијјәтини ифша етмишдир.

Тарихи гәйнаглардан фәргли оларак Гачарын өлүм актынын драматург тәрәфиндән дәјишдирилмәси дә бу мотивлә бағлыдыр. С. Вурғунун язычы тәхәјјүлү илә јаратдығы халг гәһрәманы Елдар тәрәфиндән Гачарын дәјүш мејданында мәғлубијјәти символик мә'на дашыјыр. Нәинки јерләрә, һәтта көјләрә дә һөкмранлыг иддасы илә јашајан бир деспотун кизличә өз јатағында гәтлә јетирилмәси илә халгын көзү гаршысында тәкбәтәк ачыг дәјүшдә халг гәһрәманы тәрәфиндән үзбәүз вурушда мәғлубијјәти арасында әлбәттә әһәмијјәтли фәрг вардыр. Бу акт әсәрин әсас пафосуну — халг гүввәтинин тәнтәнәсини бир даһа нүмајиш етдирир. Бәс, С. Вурғунун бу јолла кетмәси һансы амилләрлә бағлыдыр?

С. Вурғунун деспота мүнәсибәти ајдындыр. О, белә бир амансыз деспотун ағибәтини көстәрмәли иди. Гачарын өз адамлары тәрәфиндән гәтлә јетирилмәси факты да С. Вурғуна мә'лум иди. Һәр һалда хидмәтчиләр — јә'ни һисбәтән касыб, ашағы тәбәгәнин нүмајәндәләри өз һөкмдарларындан о гәдәр чана дојмушдулар ки, һәлә бир шәхсијјәт кими формалашмајан бу заваллылар өмүрләринин сон аңларында чүр'әтә кәлир, кизли олса белә деспоту јатағында өлдүрүб манларыны хилас едирләр. Бу акт өз-өзлүјүндә С. Вурғун үчүн әһәмијјәтли олса да, онун һуманист сәнәткар идејалары үчүн мәһдуд иди. Чүнки, әввәлән бу тамамилә көзләнилмәз хош бир тәсадүф иди. Белә һадисәләр сарајларда бу вәја дикәр формада һәмишә ола биләр. Бу, о гәдәр дә ичтимай сигләтли һадисә дејилди вә С. Вурғуну тә'мин едә билмәзди. Ејни заманда, Гачара суи-гәсд хошбәхт бир тәсадүф кими Вагифин вә онун тәмсил етдији халгын тәлејиндә мүһүм рол ојнајырды. Бу, С. Вурғун үчүн дә чох әһәмијјәтли иди. Вахтилә Вагифин өзүнүн бу һадисәјә һејрәтамиз мүнәсибәти јадымыздадыр:

...Әһли-зүлмү нечә бәрбад ејләди бир ләһзәдә,
Һөкмү адил падишаһи-гадирү гәһһарә бах!
Мән фәгирә әмр гылмышды сијасәт етмәјә,
Сахлајан мәзлуму залимдән о дәм гәффарә бах!
Гуртаран әндишәдән аһәнкәри-бичарәни,
Шаһ үчүн ол мидбәри тәбдил олан мисмарә бах!..

Одур ки, С. Вурғун бу һадисәјә лагәјд гала билмәзди. Демәли, С. Вурғун әсәрин мүасир идејасына ујғун шәкилдә бу фактдан бәһрәләнә биләрди. Һәлә илк сәһнәләрдән охучу вә тамашачынын рәғбәтини газанмыш Гачаг Елдары ел

гәһрәманы кими сынагдан чыхаран шаир инди әсл-сон имтаһана чәкир. Елдар Гачарла чидди вурушдан сонра ону мәғлуб едиб гылынчыны јерә салыр. Бу дәјүш сәһнәсиндә Елдар һеч дә асанлыгла мәшһур сәркәрдәјә — Аға Мәһәм-мәд шаһа галиб кәлмир. Әввәлчә Гачар вуруб онун гылынчыны әлиндән салыр, ону јаралајыр. Лакин Елдар архасында халгын күчүнү һисс едир, јенидән дәјүшә кирир. Бу күч-гүввәт рәмзи гылынч — Короғлунун Мисри гылынчыдыр. Бурада С. Вурғун өз поетик тәбиәтинә ујғун оларак әфсанәви-романтик деталлардан, бәдини шәртиликлән истифадә етмәкдән чәкинмәмишдир. Ремаркада охујуруг: «Елдар Гачары Мисри гылынчла вурур, Гачарын гылынчы дүшүр. Гапычы әлиндә сыјырма хәнчәр кәләрәк ону архадан вурур». Бир гәдәр әввәл шаһа јалваран Гоча кәндли онун мејидинә бахараг Гачарын бајаг ришхәнд етдән мисралары јенидән гүрурла тәкрарлајыр:

«Бу дағлар гојнунда аслан јатмышдыр,
Бурда Короғлулар ат ојнатмышдыр».³⁷

С. Вурғун ловға тәкәббурлу шаһы она мәхсус ики үстүн-лүкдән мәһрум етдикдән сонра өлдүрүр. Бунун өз мә'насы вардыр. Мә'лумдур ки, һөкмдарларын күчү ики мәгамда үзә чыхыр. Бир сијасәтиндә, јә'ни нитгиндә, бир дә физики күчү олан гылынчында-силаһында! Әсәрин 8-чи шәклиндә Гачар Вагифлә көрүшүр вә бурада сөзүн күчү ону мәғлуб едир (ахы, Гачар тарихи шәхсијјәт оларак чох елмли-дипломатик адам олуб), он биринчи шәкилдә исә халг гәһрәманы Елдар ону физики күчү илә мәһв едир. Она көрә дә адәтән тәдгигатчылар Елдары өз идеја-бәдини вәзни е'тибары илә Вагифә јахын тутурлар. Мир Чәләл јазырды: «Вагиф вә Елдар нечә дә бир-бирләрини тамамлајыр. Һәр бири өзүнә-мәхсус шәкилдә халгын мәғлубедилмәз күчүнү ифадә едир». М. Арифин фикринчә, С. Вурғун Елдара чох әһәмијјәтли ичтимай мәзмун вермишдир. Вагиф халгын дүшүнән бејни-дирсә, Елдар онун вуран голудур. С. Вурғун бу ики гүввәнин вәһдәтинин халгын тәлејиндә һәлледиңи бир рол ојнадығыны мүһүм бир амил кими ирәли сүрмүшдүр. Б. Ваһабзадә дә бу образларын конкрет естетик маһијјәтини белә шәрһ едир: «Әкәр Вагиф Азәрбајҗан шаир вә јазычыларынын үмумиләшдирилмиш образыдырса, Елдар да Азәрбајҗан халгынын әсрләр боју јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризә апармыш Бабәк, Короғлу, Нәби кими гәһрәман оғулларынын үмумиләшдирилмиш образыдыр». Одур ки, С. Вур-

гун Гачарла ворушда эввалчэ Елдарын өз гылынчыны кәсәр-
сиз тәсвир едир, санки бунунла демәк истәјир ки, әлбәттә,
ади чобан — гачаг мәшһүр сәркәрдә һөкмдара тәкбашын
гәләбә чала билмәз; бундан сонра исә икинчи дәфә мисри
гылынчы сәһнәјә кәтирир. Елдар Гачары мәһз Мисри гы-
лынчла тәрксиләһ едир. Бурада мүәллиф бир тәрәфдән
Елдарларын күчүнүн мәһз мәнсуб олдуғу халгдан, онун
Короғлу кими гәһрәманлыг ән'әнәләриндән кәлдијини кәстә-
рирсә, диқәр тәрәфдән дөјүш сәһнәсинин һәгигәтә ујғун ол-
дуғуну, чиддилијини — драматизминин әкс етдирир. Лакин
Гачарын Мисри гылынч адыны ешитдикдә чашараг горхма-
сы... кәкәләјәрәк өзүнү итирмәси символлик мә'на дашыса да,
һәр һалда гәјри-тәбии тәсвир бағышлајыр. Чүнки символика
да кәрәк һәгигәтә ујарлы олсун.

мугабилиндә шаирин елә тонда, һәм ин аһәнкдә чавабы, көрүн, нечә јериндә, сәрраст сәсләһнр:

Разыјам,.. бөјүк һөкмдар!
Мәрһәмәт саһибн олур, ағалар.
Ејб етмәз, сизә дә чатар бир әвәз,
Гатыр чинсисиниз, доғуб төрәмәз!

Вагифин бу чавабы мүстәгим сәсләнмәклә јанашы, һәм дә кениш мә'чәзн мә'на, рәмзи маһијјәт дашыјыр. Санки шаир ону өлүмлә, амансыз чәза илә һәдәләјән бир деспот һөкмдара онун мүвәггәти олдуғуну, гатыр кими кәләчәји олмајачағыны билдирир. Бурада Вагиф

«Көстәрән саәтдә дөврани-фәләк бир ингилаб,
Һәм өзү фани олур, һәм ләшкәри, һәм кишвәри.
Көр нә султанәм мәни — дәрвиш ким, фејзи-сүхән,
Ејләмиш игбалими асари-нүсрәт мәзнәри»³⁸ — сөј-

ләјән бөјүк сәләфи Фүзулинин мөвгејиндән чыхыш едир.

Вагифин Гачарла гаршылашығы 8-чи шәкил әсәрин ән драматик вә ән фәлсәфи-монументал јеридир. Бу сәһнә нә-инки јалныз Азәрбајчан драматуркијасынын, еләчә дә дүнја классик сәһнә әсәрләринин ән парлаг наилијјәтләриндән һесаб олуна биләр. С. Вурғунун фәлсәфи-романтик драматуржи јарадычылыг вүс'әти бу һиссәдә бүтүн әзәмәти илә үзә чыхыр. Лакин С. Вурғун бу сәһнәнин өзүнү дә јарадаркән санки мүәјјән тарихи фактдан гидаланмышдыр. Мир Мәһди Хәзанинин «Тарихи-Гарабағ» әсәриндә көстәрилир ки, «Гачарын һүзуруна кәтирилән Вагифи Сәркешикбашы Мәһмәдһүсејн хан Гачар гаршылајыр вә она сөјүшләр јағдырыр. Вагиф сәбрлә вә тәмкинлә гәзәбләнмиш ханын сөјүшләрини кәсиб ону сакитләшдирмәјә чалышыр. Лакин хан сакитләшмиш вә сөјүшләрини даһа да күчләндирир. «Молла Пәнаһ дәхи таб кәтирмәјиб, һәм ин биәдәб ханын чавабыны зијадә фәһшдарлыг вә дүрүст көфтарлыг» илә верир».³⁹

Көрүндүјү кими, С. Вурғун бу фактдан јарадычы шәкилдә мәһарәтлә, өзүнәмәхсус формада истифадә едәрәк тамамилә орижинал бир сәһнә јаратмышдыр. Бурада С. Вурғун үчүн Вагифин «биәдәб ханын чавабыны зијадә фәһшдарлыг вә дүрүст көфтарлыг»ла вермәк факты әһәмијјәтли иди. Чүнки бурада Вагифин һазырчаваблыгы илә бәрәбәр, чүр'әти, мәрдлик вә мүбаризлији, дүшмәнә өлүм габағы баш әјмәмәси кими сифәтләри габарыг үзә чыхырды.

Тарихи һәгигәтдән фәргли олараг әсәрдә Вагифин өлүмүнүн верилмәмәси дә бу образын тарихи шәхсијјәт олмасыјла јанашы, һәм дә үмумиләшдирилмиш образ кими дүшүнүлмәси олмушдур. С. Вурғун бунула Вагифи бүтөвлүкдә мәнсуб олдуғу Азәрбајчан халгынын милли-мәһви кејфијјәтләринин чанлы тәчәссүмү кими јаратмышдыр. Нәлә вахтилә Мәһди Һүсејн бу мәсәләнин чиддилијини һисс едәрәк јазырды: «...«Вагиф» әсәри јалныз бир шәхсијјәтин тәләји үзәриндә гурулмамышдыр. Вагифин шәхсијјәтиндә С. Вурғун вәтәнә вә халга сәдагәтли, вәтән севкиси мәсәләсини тарихи планда вермәјә чалышмышдыр». Тәсәдүфи дејилдир ки, Гачар да Вагифи белә таныјырды. Одур ки, дејирди: «Апарын, апарын, ону зиндана, Көз дағы чәкдирин Азәрбајчанал». Демәли, Вагиф өлдүрүләрсә, дүшмән «Азәрбајчана көз дағы» чәкдирмиш олурду.

Әсәрин әсас проблематикасы: шаир вә халгын бирлији идејасыдыр. Бу вәһдәтин тәнтәнәсини мүәллиф јашадығы мүһитә ујғун олараг һәлл етмәјә чалышмышдыр. Бу идеја С. Вурғуна имкан вермишдир ки, өз мүсбәт идејаларынын тәчәссүмү кими Вагифи деспотлар, мүстәбидләр үзәриндә галиб көстәрсин, бунула да һәм өз идејаларыны тәсдиг етсин, һәм дә охучу вә тамашачыларда јүксәк әһвали-руһијјә јаратсын. Бу да 1937-чи ил — «Вагиф»ин илк вариантынын мејдана кәлдији ана кими каһ бәдбин-интим, каһ да никбин-ичтиман әһвали-руһијјәли шаирин артыг драматуржи бәдини үслубуну мүәјјәнләшдирән бир амил кими әһәмијјәтлидир. Дикәр тәрәфдән, һәм дә С. Вурғунун шәхсијјәтәпәрәстиш епидемијасындан хиласы үчүн тутарлы «вәсиғә» иди.

Бәс, әсәрин илк варианты (илк вариантда Вагиф Гачар тәрәфиндән оғлу Әлаға илә биркә е'дам олунурду) илә сонракы вариантын драматуржи нөгтеји-нәзәрдән мүһүм фәрги вардырмы? Әдәби тәнгид бу мәсәләјә нечә, һансы призмадан јанашмышдыр?

Бу мәсәләдә тәнгидчиләр әсасән ики група бөлүнүшләр. М. Һүсејн, Мир Чәләл, Мәммәд Ариф, Чәфәр Чәфәров, Г. Хәлилов, Ј. Гарајев вә б. әсәрдә фәч'н аһларын, дәрин-фәлсәфи-фачиәви конфликт вә коллизияларын, бир сөзлә тракизмин олдуғуну сөјләмиш олсалар да, онун бәдин структур системи вә хүсусән дә финалы илә бағлы «Вагиф»ин халг гәһрәмәнлыг драмы» кими тәһлил вә тәғдим етмишләр. Дикәр тәнгидчиләр исә (бунлар да өзлүјүндә бир-бирләриндән фәргләнирләр) «Вагиф»дән жанр е'тибары илә фачиә кими данышмышлар. С. Вурғун өзү дә әсәрин титул сәһифәсиндә

«5 пәрделі 11 шәкилли мәнзум драм» сөзләрини јазмышдыр. Буна бахмајараг илк дәфә рус тәнгидчиләри әсәрдә фачиә элементләринин, фәч'и вүс'әтин олмасы фактыны габартмышлар. «Вагиф» сәһнәјә кәлдији илк дөврдә И. Алтман, М. Шакинјан, Р. Миллер-Буднитскаја,⁴⁰ даһа сонралар И. Селвински, А. Е. Адалис «Вагиф»и «совет фачиәсинин наилијјәти» кими гијмәтләндирмиш, онун кениш-епик фачиә әләмәтләриндән лирик-фәлсәфи поетик дилиндән вә с. бәһс етмишләр. Јури Боров өзүнүн «О трагическом» китабында концептуал тәрздә бу әсәрин фачиә жанрына мөхсүс мәзиј-јәтләрини ајдынлашдырмышдыр.⁴¹

Азәрбајҗан тәнгиди исә узун мүддәт «Вагиф»ин жанр проблемини јалныз онун заһири вә хошбәхт сонлугла — «һепни енд»лә һәллиә көрә «тарихи драм», јахүд «халг гәһрәмәнлыг драмы» кими мүәјјәнләшдирмишдир. Әсәри 60-чы илләрдә «фачиә жанрынын поетикасы» принципләринә көрә тәдгигата чәлб едән Мейди Мәммәдов да бир мүддәт «Вагиф»и «фачиә» јох, «драм» адландырмышдыр.⁴² Нијә белә олмушдур? Һәлә мүхтәлиф сәпкили мүәллифләри демирик, елә ејни бир тәнгидчинин — Мейди Мәммәдов кими професионал тәдгигатчынын бир нечә илин ичәрисиндә мүхтәлиф фикрә кәлиб чыхмасы — конкрет демиш олсаг, 1961-чи илдә «Вагиф»и «драм», 1968-чи илдә исә «фачиә» адландырмасы нә илә бағлыдыр? Фикримизчә, бу мәсәлә о дөвр тәнгидизмин дә икили характерини көстәрир. Буна сәбәб, һеч шүбһәсиз, әдәби тәнгидин мә'руз галдығы идеоложи-сосоиоложи гадағалар олмушдур. 60-чы илләрин сонларына доғру өлкәмиздә реаллашан демократик әһвали-руһијјә артыг тәнгиди фикрин дә өз сөзүнү мүстәгил шәкилдә сөјләмәк имканыны јаратмышды. Лакин әлбәттә, бу демократик әһвали-руһијјә мөвчүд олса да, һеч дә бүтүн тәнгидчиләр јениләшә билмәздиләр. Беләликлә, 1968-чи илдә сәнәтшүнаслыг елмәри доктору Мейди Мәммәдов чап етдирдији самбаллы монографијасында — «Азәри драматуркијасынын естетик проблемләри» китабында өзүнәгәдәрки «Вагиф»ин жанры илә бағлы әксәр мүбаһисәләри, о чүмләдән өзүнүн дә 7 ил әввәл дедији фикри тәдгигата чәлб едәрәк ону «фачиә» адландырмағын доғру олдуғуну сөјләмишдир. М. Мәммәдовун фикрләри бир нечә бахымдан марағлы вә бир гәдәр дә мүбаһисәли көрүнүр. Драм—сәһнә проблемләринә дәриндән бәләд олан М. Мәммәдов өзүнүн фачиә концепсијасыны бир нечә аспектдә реаллашдырыр: «Фачиә» проблеминин нәзәри-естетик принципләрини үмумиләшдирилмиш шәкилдә тәгдим

етдикдән сонра тәдгигатчы «фачиә олмуш, фачиә олачагдыр!» тонунда Совет гурулушу дөврүндә јаранан милли драматуркијамызын, о чүмләдән С. Вурғунун бу әсәриндән бәһс едир. Онун мүддәәларынын әсас тезисләринә диггәт едәк:

а) С. Вурғун Һ. Чавиддән сонра садәчә мәнзум драмын дејил, мәнзум фачиәнин давамчысы олмушдур.

б) С. Вурғунун бир фачиәнәвис олараг өз гијмәтини алмамасы илк нөвбәдә онларын үзәриндә «фачиә» сөзүнүн јазылмамасы илә бағлыдыр.

в) С. Вурғуну фачиәнәвис кими гијмәтләндирмәк, онун пјесләринин фачиә әләминә јол тапмаг үчүн «Вагиф» көзәл ачар ролу ојнаја биләр.

г) С. Вурғун «Вагиф» мөвзусуну һәлә 1935-чи илдә јаздығы «Шаирин өлүмү» шә'риндә фачиә кими дүшүндүјүнү көстәрмишдир.

ғ) «Вагиф»дә һәмин фачиә тохумлары ришәләнир. Инсан тәләји халг тәләји кими, әсас гәһрәмәнларын арасындакы мүнәгишәләр әсрин ичтиман, тарихи зиддијјәтләри кими мејдана чыхыр... Бу зиддијјәтләр мөһз фачиә конфликти кими формалашыр... Фачиә коллизиясы әсәрин сонуна доғру даһа дә дәринләшир.

д) Нәники јалныз Вагиф, Хураман, Видади, Елдар кими әсас гәһрәмәнлар, һәтта тәлхәк, Зүлфүгар, Тамара, Шалико, кәнд ағсагаллары вә гејриләри дә фачиә руһу илә ашыланмышлар.

М. Мәммәдов әсәрдә мүшаһидә етдији белә фачиә әләмәтләринин әксәријјәтинин М. Арифин дә вахтилә «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы» (1964) адлы монографијасында гејд олундуғуну көстәрир. Лакин М. Ариф «Вагиф»и бүтөвлүкдә «фачиә» әсәри кими јох, «халг драмы» кими тәһлил етмишдир. М. Мәммәдов фачиә жанры илә бағлы мүсаһибәсини М. Арифлә апарса да, лакин әслиндә мүбаһисәни әсәрин «гејри-фәч'и финалла битдијинә көрә «драм» адландыран Ј. Гарајевлә апармалы олур. Нијә М. Арифлә јох, мөһз Ј. Гарајевлә?

Чүнки М. Арифин тәдгигатынын мәгсәди бирбаша жанр проблемә дејилди, о, бу мәсәләдән чидди шәкилдә сөз ачмамышды. Ј. Гарајевин әсас тәдгигат објекти исә мөһз фачиә жанры илә бағлы иди.

М. Мәммәдовун елми тәдгигаты орижиналлығына вә әһәтәлилијинә көрә диггәти чәлб етмәклә јанашы, тәнгидчи фәаллығы вә принципаллығынын да нүмунәси кими дәјәрли иди. Лакин М. Мәммәдов бир тәрәфдән «Вагиф»и «фачиә»

јох, «драм» адландыранлары чашдыран мұһүм амил кими финалда гәһрәманын сағ галмасы, әсәрин тәнтәнәли финалла битмәси факты һеса́б едир, буна көрә дә әсәрин финалыны онун «ән зәиф јери вә драматуржи мәнтигә сығмајан сүн'н эпизоду» адландырыр, ејни заманда «Вагиф»ин илк вариантыны (бурада Вагиф Гачар тәрәфиндән өлдүрүлүрдү) драматуржи сүжет вә конфликтин ән тәбии һәлли кими гижмәтләндирди. Дикәр тәрәфдән исә, гәһрәманылар өлмәјиб сағ галан классик дүнја фачиәләрини нүмунә кәтирәрәк «Вагиф»ин дә бу бахымдан фачиә һеса́б олуна билдијинә һагг газандырыр. Онун нүмунә кәтирдiji белә фачиәләрдән, мәсәлән, «Тиран Едип»ин финалы илә «Вагиф»ин мөвчуд финалы, јә'ни һәр ики әсәрдә гәһрәманыларын сағ галмасы мәһз сыңдан гачмаг истәјән Едип әсәрин сонунда сағ галса да, гәзавү-гәдәрин һөкмүндән гуртула билмәдijини, даһа дәһшәтли фачиәләр төрәтмиш олдуғуну (атасыны өлдүрмүш, анасы илә евләнмиш, анасындан дүнјаја ики оғул кәтирмиш вә с.) өјрәндикдә көзләрини өзү қор едир. Бу фачиәјә бүтүн иштиракчылар да, тамашачылар да јас тутурлар.

Вагифин сағ галмасы исә тој-бајрама чеврилир, тамашачылар да, әсәрдән, јахуд тамашадан севинчлә — шадлыгла ајрылырлар. Одур ки, мөвчуд сонлугла бағлы биринчи гисм әдәбијатшүнасларын да мұшаһидәләринә һагг газандырмалы олурғ. Мәсәлән, Ј. Гарајев өз гижмәтли тәдгигатында әввәлчә С. Вурғунун әсәрләриндә «классик фачиәләрә мәхсус бир сыра хүсусијәтләрин мөвчудлуғуну» тәсдигләјәрәк јазыр: «Хүсусән фәлсәфи мөһтәшәмлик, тәсвир едилән дөврүн вә чәмијјәтин зиддијјәтләри, эпохал проблемләри үзәриндә дүшүнчәләр, һәјатын мә'насы, дүнја, варлыг вә инсанлар һаггында поетик вә афористик мұһакимәләр бу әсәрләрә бөјүк фачиәләрә мәхсус фикирләр, бәди-фәлсәфи бир сикләт вә эзәмәт верир». ⁴³ Лакин тәнгидчи әсәрин «хошбәхт сонлугла», јә'ни «әсәрин һәм физики мә'нада, һәм дә мә'нән галиб кәләрәк сағ галан Вагифин шәрәфинә алгыш вә тәнтәнә илә битирилдијинә» көрә «халис фачиә» һеса́б етмәмишдир. Әлбәттә, мөвчуд вариантдан, хүсусилә дә әсәрин сәһнә тәчәссүмүндән чыхарылан бу нәтичә инандырычыдыр. Һәгигәтән дә М. Арифин дә мұшаһидә етдији кими, «хошбәхт сәһнә илә башлајан «Вагиф» хошбәхтликлә дә гуртарыр: илк шәкилдән әсәрә һаким олан халг руһу сона гәдәр давам едир, һәтта финалда бир тәнтәнәјә чеврилир». ⁴⁴ Бу да

һеч шүбһәсиз, онун халис фачиә әсәри олмасына имкан вермир.

М. Мәммәдовун әсәрин илк вариантыны тәгдир етмәсинә биз дә мүәјјән мә'нада һагг газандырарды. «Вагиф»ин 1937-чи ил мүәллиф әлјазмасында әсәр ашағыдакы кими битирди:

Вагиф Видади илә видалашараг дејир:
Ағлама, гардашым, сән јаша, јарат,
Јахындыр, көзләнен о азад һәјат

(Бу сөзләри дејиб кечинир, Видади онун алныны өпәрәк)

Сөндү... Ше'римизин күнәши сөндү...
Һәгигәт әбәди хәјала дөндү
Сусду бағчамызын шејда бүлбүлү,
Саралды јурдумун гөнчә бир күлү
Вагиф! Көзләрини ач, аләмә бах,
Булудлар гаралыр, матәм тутараг». ⁴⁵

Әлбәттә, белә сонлуг әсәрин бүтүн сүжет боју тәсәдүф етдијимиз фачиә әләмәтләринин мәнтиги јекуну кими даһа тә'сирли, тәәсүфләндиричи вә фачиәви оларды. Бу вариантда әсәри «халис фачиә» нөвү һеса́б етмәк дә мұбаһисә төрәтмәзди.

Лакин белә бир сонлуг әввәлки һадисәләрин мәнтиги лавамы кими верилмәдiji, һәм дә Вагифин Гачар тәрәфиндән өлдүрүлмәси һеч тарихи факта да ујғун кәлмәдiji үчүн тәсәввүр олуна билмәз. Бу сонлуг һәм дә әсәри индики идеја-структур мәчрасындан чыхарыб башга бир сәмтә јөнәлдәрди. Әкәр Вагиф Гачар тәрәфиндән өлдүрүлсәјди, әсәрин башлыча ләјтмотиви дәјишәрди. Гачар гәләбә чалардыса, онда бәс, Елдар кими халг гәһрәманынын ағибәти нә илә битәрди?! Јахуд, она мүдрик ел ағсаггалынын вердији «Гыратын јалында јалманыб јатан» Мисри Гылынчын кәсәри нечә оларды? Тарихи фактын әлејһинә кетдији үчүн (нечә јә'ни Гачар сағ галыб Вагиф өлсүн?!). С. Вурғун данланмаздымы? Бәс, онда Вагиф нә замаң Видадијә мұрачкәтлә «Бах» рәдифли гәзәлини сөйләјәрди? Она көрә дә «Вагиф»ин илк вариантыны арзуламаг драматуржи әсәрин јүксәк поетик жанрыны арзуламаг мә'насында јахшы олса да, јени сүжет долашыглыгына кәтириб чыхара биләрди ки, бу да гејри-мәғбулдур. Бу вариантда Вагиф Гачар тәрәфиндән јох, тарихи һәгигәтә ујғун олараг Мәһәммәд бәј Чаваншир тәрә-

финдэн өлдүрүлмүш олсајды, јенэ бу сонлуг инандырычы ола билэрди. Јохса Гачар Вагифи өлдүрдүкдөн сонра өзү нэ едөчөкди? С. Вурғун онда кэрөк тарихи фактларын тэлэбинэ көрө Гачарын да суй-гөсдинн көстөрөјди.

Бәс, С. Вурғун пјесин финалыны јарадаркән һансы прип-сипэ әсасланмышдыр? Фикримизчә, С. Вурғун бу сонлугу ики тарихи амилә әсасланараг тәгдим етмишдир. Биринчиси, Вагиф һеч дэ тарихдә Гачар тәрәфиндән гәтлә јетирилмә-мишдир. Әксинә, Гачар өзү тәсадүфдәнми, јохса әввәлчәдән һазырланан тәдбирин нәтичәсиндә гәфил өлдүрүлмүш, Ва-гиф дэ азадлыға чыхмыш, өлүмүн әлиндән гуртулмушдур.

Беләликлә, әсәр тарихи хроникал мүстәвидә халгын тәм-силчиси олан гәһрәманларын (Вагиф вә Елдарын) гәләбәси илә битир.

Бәс, С. Вурғун белә никбин, тәнтәнәли финалла битән әсәр јаратмагла өз шаир тәбиәтинин зиддинәми кетмиш олурду? Ахы, әввәлләр интим-бәдбин руһлу лирик шә'рләр јазан мүәллиф бир гәдәр сонра бунлардан имтина едәрәк сәрбәст вәзнлә өзүнү болшевик шә'ринин нүмајәндәси кими гәләмә верәрәк оңлары «өлән шә'рләрим» дэ адландырмыш-ды. Лакин јенә үрәјинин зиддинә кедә билмәмиш, «Јадыма дүшдү», «Бәнөвшә» (1936—1937 кими) лирик парчалар јазар-аг, тәбиәти, бәнөвшәни, өмрүнүн илк чағыны, тәрланын ој-лағыны јадына салмышды. Тәсадүфи дејилдир ки, һәммин «Јадыма дүшдү» шә'риндән «Вагиф»дә јени вариантда исти-фадә олунмушдур. Она көрә дэ елә һәммин илдәчә о, «револ-јусијадан әввәлки көһнә кәндин идеализәси илә мәшғул олан» шаир кими ДТК-нын нәзарәти алтына кечмишди. Инди, «Ва-гиф» әсәриндә дэ о, јенә өз шаир тәбиәтинә садиг галыб хал-гын әзәмәтини көстөрмәклә кәнди шәһәрдән, касыб команы зәрли сарајлардан үстүн тутур. Видади, Күлнар, Әминә хала, Гоча, кәндлиләр вә с. вә бу кими образлар шаир тәрәфин-дән хүсуси «гајғы» илә јарадылмышдыр. Һәтта бу мә'нада Видади Вагифдән өз бүтөвлүјү илә сечилир дэ. Кәлин, әсәрә мүрачиәт едәк.

«Дүнја чох бөјүкдүр, мин бир јувам вар,
Һәлә бу дүнјајла мәним давам вар...», јахуд
«Һәр тәзә күлүшдән зөвг алмалыјам,
Овчу көзләримдә галмасын бир кам» — дејән Ва-

гиф «јашамаға да тәләсдији, дујмаға да чан атдығы» (Вја-земски) үчүн фачиәли ситуасијаларла долу бир өмүр јаша-јыр. 80 јашында икән арвады она хәјанәт едир... Видади исә

өз кәндиндә јашајыб учуг-касыб дахмасыны, өз Түкәзбан гарысыны әзизләдији, бәрли-бәзәкли сарајлардан, әнликли-киришанлы, учу тәр чыггалы һәрәмләрдән уча тутдугу үчүн башы һәмишә саламатдыр. О, Вагифдән 10 ил әввәл дүнјаја көз ачдығы кими, Вагифдән 10 ил дэ сонра дүнјаја өз әчәли илә көз јуммушдур. Тәнгидчиләр һағлы олараг бу сурәти әсәрин «иккинчи мәркәзи симасы» адландырырлар. Мейди Һүсәји јазыр: «Видади ...һеч дэ Вагифдән зәиф дејилдир, бәлкә, әксинә, бә'зән Вагифдән даһа самбаллыдыр, дәрин-дир вә фәлсәфи нөгтеји-нәзәрдән даһа бөјүкдүр. Бу ики шәх-сијјәтин достлугу, ејни заманда халг шә'ринин дахили вәһ-дәтини нүмајиш етдирән бир һадисәдир. Әсәрдә Вагифлә Видади хәтти вә бунун драматик инкишафы С. Вурғунун бөјүк әдәби гәләбәсиндир».

С. Вурғун санки Вагифин шәхси фачиәсини даһа габарыг көстөрмәк үчүн Видади кими тәмкинли, мүтәфәккир, көзү тох, дүнја малына тамаһ салмајан, достлугда, әгидәдә сәда-гәтли олан ағсаггал сурәти јаратмышдыр. Һәтта, дүнјакө-рүшләринин мүхтәлифлијинә көрә онлары гаршылашдырма-лы да олмушдур. «Вагиф илә Видадинин симасында мүәл-лиф ики ичтиман мөвгејин, ики дүнјакөрүшүн нүмајәндәсини вермишдир». Тәнгидчиләр адәтән дүнјакөрүшләри е'тибары илә Вагифи реалист, Видадини исә идеалист, романтик һесаб едирләр.⁴⁶ М. Һүсәји Видадини идеалист адландырса да, ону фәргләндирмәјә чалышыр. «О, әлсиз-ајагсыз бир идеалист кими јериндә сәјмыр, көјләрин дәринлијиндән имдад истәмир, аллаһпәрәстлијин дашыны атыр вә досту Вагифи е'дам етмәјә апардығлары заман о, гәлбинин бүтүн гүввәти илә үсјан едир». М. Ариф исә Видадинин фәлсәфә-сини «интәәткарлыг фәлсәфәси», фатализм һесаб едир. Бир гајда олараг әсәрин әввәлиндә әлләринин көјә ачыб: «Инса-нын һалы јамандыр...» — дејә Аллаһа үз тутан Видадинин әсәрин сонунда Вагиф дар ағачына сүрүкләнәркән јенә үзү-нү көјләрә тутуб үсјанкарчасына:

«Тфу! Сәнин тәхтинә, еј чәрхи-фәләк,

Дашдан јаранмамыш, әтдәндир, үрәк...» — демәси-

ни бә'зи тәдгигатчылар образын өз әгидәсиндән дөнмәси ки-ми изаһ едирләр.⁴⁷ Әслиндә бурада мәсәлә бир гәдәр башга чүраур. Әввәлән, Видади һеч дэ сырф тәрки-дүнја, аскет, фанатик-фаталист дејилдир. Онун идеализми әкәр диндар-лығы илә изаһ олунурса, бу да совет тәнгидинин инадлы тәкрар етдији хәјалпәрвәрлик, тәвәккүлчүлүк дејилдир. Әк-

синэ, Вагиф даһа хэјалпэрвэрдир. О, гоча јашларында белэ, јенэ көзэллик «илғымы» — ме'рачла јашајыр». Вагифин һэрәкәтләринин бә'зи мәгамларында бир болшевик сәртлији — үсјанкарлығы вар. Видадидә исә тәмкин даһа күчлүдүр. Әсәрин әввәлләриндән мүәллиф Видадини фаталист кими јох, реал һәјатда мин чүр сынагдан чыхан ағыллы бир шаир-ағсагал кими тәғдим едир. Санки Видади сарај һәјатыны, көзәлләрин вәфасыны, ејш-ишрәти вә с. дадыб, онларын бошлуғуну көрүб мүдрикләшмишдир. Она көрә дә Чавад ханын елчиләрини дә, сарајларын тәрифини дә үрәкдән рәдд едир. С. Вурғун Видадинин шаир тәбиәтиндәки бу һуманист-руһи кејфијјәтләри тәчәссүм етдирәркән образы бә'зи тарихи фактлардан тәһрид етмишдир. Мә'лумдур ки, Видади дә бир мүддәт Гарабағын Күлүстан мәликлијинә, еләчә дә күрчү кнјазы II Ираклинин сарајына јахын олмушдур. С. Вурғун исә санки Видадини бу дөбдөбәли, еһтишамлы һәјатдан безикмиш бир ел ағсагалы кими сәһнәјә кәтирмәклә, ону Вагифдән фәрғләндирмишдир. Һәтта, биз Видади образы илә мүгајисәдә Вагифин бә'зи зәиф чәһәтләрини көрүрүк, онун шәхси фачиәсинин һансы сәбәбләрдән ирәли кәлдијини билирик.

Видадинин I пәрдә, I шәкилдә намаз үстә «Худаја, инсанын һалы јамандыр» — мисрасы илә башланан чыхышы сәдәчә олараг «хәјал бәсләмәк», «Аллаһдан көзәл һәјат диләмәк»⁴⁸ дејилдир. Бурада мүдрик бир руһанинин, елми-үрфан саһибинин инсан вә һәјат һағгында фәлсәфи дүшүнчәләринин поетик ифадәси илә гаршылашырыг. Чүнки Видади, Б. Ваһабзәдә демишкән, «өз шәхси дәрдиндән шикајәтләһми, үмумијјәтлә инсанын чәкдији мүсибәтләрин дөзүлмәз олдуғундан данышыр».

«Мә'насы вармыдыр мин тәригәтин?»

Ач... ач, гапысыны сән һәгигәтин» — дејән Видади

инсанлары бир-бириндән ајыран, онлары бир-биринә чарпышдыран дүрлү-дүрлү тәригәтләри, идеолокијалары рәдд едир. О, һәгигәт ахтарышлары илә кәләчәкдә: «Ғалиб кәләчәкми чаһанда камал?!» — дејән философ Шаһбазын («Инсан») сәләфи кими јадда галыр.

Видади, сөзүн әсил мә'насында реалист сурәтдир. О, досту Вагифи сон анынадәк тәрк етмир. Чәтин анларында ону тәк бурахмыр, нәһинки тәк бурахмыр, һәтта өз вүғарыны сындыраг, Ғачар кими бир үрәксиздән — амансыз чәлладдан онун үчүн рәһм-аман диләјир, она јалварыр. Гоча

Видади сәһнәдән сәһнәјә, пәрдәдән-пәрдәјә инкишаф едир, мүдрик характеринин јени-јени чаларлары мејдана чыхыр. Видадинин илк сәһнәләрдә «башга бир аләмин гонағыјам мән» — демәси бә'зи тәдгигатчыларда белә рә'ј јаратмышдыр ки, Видади «ахирәт дүнјасыны» нәзәрдә тутур. Лакин сонрақы мисралар сүбүт едир ки, Видади буну мә'чәзи мә'нада сөйләмәшдир. «Мәним сарајымдым, јүксәк әмәлләр» — дејән шаир бир гәдәр хәјала варырса да, Вагифин онлары тоја дө'вәти илә 100 јашлы бу гоча санки «чаванлашыр».

«Түкәзбан, кедәк!

Оғул бизимкидир, мүбарәк олсун,

Кәлинин јоллары күл-чичәк олсун! — дејән тој-

дүјүн шадлығындан көзләри јашаран, ушаг кими севинчәк олан Видадинин идеалист-фаталист, тәвәккүл фәлсәфәсинин нүмајәндәси һесаб етмәк әдаләтсизлик оларды. Бу чәһд дә советоложи бахышын, атеист-болшевик тә'сирин нәтичәси иди. Әслиндә исә С. Вурғун тарихән бәдбин ше'рләр јазан, мәшһүр «Мүсибәтнамә» мүәллифи Видадинин даһа чанлы вә сәминн образ кими рәсм етмишдир.

Әкәр Вагиф, илк вариантда олдуғу кими, Ғачар тәрәфиндән өлдүрүлмүш олсајды, демәли, мүәллифин ғалиб идеалы Вагиф јох, Видади оларды. Јә'ни мүәллифин истәјиб-истәмәсиндән асылы олмајараг, белә бир нәтичәјә кәлмәк оларды ки, Вагиф Видадинин лап әввәлдән она дүјуг салдығы:

«Шаир! Һеч алданма дүнја варына,

Инанма дүнјанын е'тибарына» — сөзләринә гулаг

асмадығы үчүн Вагифин ағибәти, бах, белә фачиәли олур. Финал буну гисмән дәјишдирмиш олса да, тој мәчлисиндән башлајараг, Хураман хәтти илә кулминасијаја јүксәлән шаирин фәч'и анлары буну онсуз да тәсдиг етмәкдәдир.

Бу дејиләнләри нәзәрә алараг белә ғәнаәтә кәлмәк мүмкүндүр ки, С. Вурғунун «Вагиф» әсәриндә бә'зи тарихи шәхсијјәтләрә, факт вә һадисәләрә јарадычы мунасибәти онун мүасир дүнјабахышы илә бағлы олмушдур. Нијә би'з С. Вурғуна Ибраһим ханла Ғачара принципиал фәрг гојмадығына көрә һағг газандырырыг? Чүнки тарихимиз сүбүт едир ки, халгын әксәријјәти камил мә'нәвијјәтлы инсан олмајынча бир һөкмдарын јеринә башгасынын кечмәси илә һеч нә дәјишмир. Вахтилә В. Г. Белинскинин Русија чәмијјәти үчүн дедији фикир бу күн нечә дә актуал сәсләнир. Белински 150 ил бундан әввәл јазырды: «...бир кнјаз дикәрини јыхыр

вə онун ханəданына саһиб олур: сонра онун тэрəфиндэн мəғ-
луб едилəрək јерлəрини јенə она гəјтарыр, сонра јенə онла-
ры зəбт едир: лакин ханəданда бунун нəтичəсиндə һеч бир
шеј дəјишир: шəхслəр дəјишир, ишлəрин кедиши вə ма-
һијјəти исə əввəлки кими галыр, чўнки һеч бир јени шəхс
əзү илə бəрəбər һеч бир јени идејə, һеч бир принцип кəтир-
мир». ⁴⁹

* *
*

«Фəрһад вə Ширин» мənзум драмында мўəллифин тарихи-
əфсанəви сўжетə, хўсусилə дə Низами Кəнчəвинин «Хосров
вə Ширин» поемасына мўрачиəти (1941), əсəрдə јол вердији
«сəрбəстлик» бир башга чəһəтдэн мараг доғурур. Даһи Ни-
заминин 800 иллик јубилејинə тəһфə олараг гəлэмə алдығы
«Фəрһад вə Ширин» сўбут едир ки, С. Вурғун узун мўддəт
мəшһур Шəрг əфсанəsi илə јанашы Низами фəлсəфəsi, Ни-
зами романтикасынын тəсири алтында јашамышдыр. 1954-чү
илдə Москвада II Үмүмиттифаг Јазычылар Гурултајында
етдији мəрузəсиндə С. Вурғун бəјүк бир ифтихар вə вəтəн-
пəрвəрлик һисси илə Низаминин мўасирлијини, онун əдəби
гəһрəмəн јаратмаг сəлəкəтлəни хўсуси истеғадыны гəјл ет-
мишдыр. Бу тарихи чыхышында о, Фəрһад образы үзəриндə
хўсуси дəјанмыш, Низаминин сənəткарлығындан өјрəнмəјə
чағырмышдыр.

Бурасы да марағлыдыр ки, С. Вурғун бəјүк зəвглə тəр-
чүмə етдији «Лејли вə Мəчнун» сўжети əсасында јох, мəһз
«Хосров вə Ширин» мəвзусунда драм əсəри јазмалы олмуш-
дыр. Бу, нə илə əлагəдардыр? Фикримизчə, буна сəбəб һəмин
мəвзуда бир чох «Лејли вə Мəчнун»ларын, хўсусилə дə ли-
рик-эпик поезијамызын зирвəсиндə дуран Фўзулинин өлмəз
абидəсинин учалмасыдыр. С. Вурғунун эн чох севдији муси-
ги əсəрини дə бəјүк бəстəкар Ү. Нəчыбəјов вахтилə Фўзули
«Лејли вə Мəчнун»у сўжети əсасында јаратмышдыр. Олур
ки, С. Вурғун Фўзули илə јарыша кирмək арзусунда олма-
мышды. Онун бу мəвзуда эн бəјүк хидмəти Низами «Леј-
ли вə Мəчнун»уну фарсчадан аһа дилчнə тəрчүмə едərək
өз мəнəви борчуну јеринə јетирмəсидир. Бəs, конкрет ола-
раг «Хосров вə Ширин» мəвзусуну сечмəsi нə илə бағлы
олмушдыр?

Фикримизчə, Низами мəвзусунда С. Вурғуну чəлб едэн
иһи башлыча мотив олмушдыр. Бунларын биринчиси, һеч
шүбһəсиз, «Хосров вə Ширин» дастанынын «там мəнəсы илə
мəһəббəт дастаны»⁵⁰ олмасыдыр. Икинчи сəбəб исə Фирдов

си сўжетииндэн фəргли олараг Низами əсəриндə Ширинин
азэрбajчанлы олмасы, Фəрһад кими аһи бир мəмарын Хос-
ров шаһдан үстүн тəсвиридир. Бу чəһəтлəр шаирə имкан
вермишдыр ки, мəһəббəт фонунда өз һуманист вə вəтəнпəрвəр
мөвгејини ифадə етсин. Ахы, əсəр јазылдығы дөврдə артыг
II Дүнја мўһарибəsi кедирди. Бəјүк Вəтəн мўһарибəsi де-
јилən «өлүм-дирим» савашы С. Вурғуну нараһат етмəјə бил-
мəзди. Бу, тəkчə коммунист-болшевик диктəси, јахуд «Со-
вет вəтəнпəрвəрлији» дејилди, бу даһа кениш вə тəбии фə-
лакəт кими философ-һуманист шаири чидди нараһат едэн
һəм милли, һəм дə бəшəри дəрд иди. Белə бир вахтда сүлһ,
əмин-аманлыг наминə С. Вурғун өз сөзүнү тəсирли демəлиј-
ди. Белəликлə, 1941-чи илин 6 нојабрында сəһнəјə кəлən
«Фəрһад вə Ширин» һəм əфсанəви-тарихи, һəм дə романтик
гəһрəманлыг əсəри кими кениш шəһрəт газанды. Бу əсəр дə
«Вағиф» кими илк тамашасындан башлајараг узун иллəр,
һəм дə мұхтəлиф диллəрдə бəјүк уғурла сəһнəлəри бəзə-
миш, кениш театрал марағлара вə дискуссиялара сəбəб ол-
мушдыр. Əсəрин сəһнə мұвəфғəјијəтлəрини даһа чох онун
күчлү романтик-фəлсəфи үмүмилəшдирмə мəһарəти, фəһи-
тракик ситуасияларын кəркин-психоложи рəсми илə, елəчə
дə мənзум драм-сəһнə дили илə, күчлү актјор ојуну, режис-
сор иши вə с. кəјфијјəтлəрлə əлагəлəндирмək олар. Академик
Бəкир Нəбијевин кəстəрдији кими, «Сəмəд Вурғун классик
əдəбијјатын, фолклорун образларыны өз илһам вə истəғады-
нын гүввəтли шұасы илə ишығландырмыш, онларын мачəра-
сыны јени нəзəрлəрлə охумуш, орижинал драм əсəри јарат-
мышдыр. Əсəрин баш гəһрəманларыннан бири кими верилən
Фəрһадын ичтимаи идеаллары, вəтəнпəрвəрлик дүјғулары
өн плана чəкилмиш, о, халг гəһрəманы кими чанландырыл-
мышдыр».⁵¹

Бу кəјфијјəтлəринə кəрə əсəр тезликлə бир сыра театр-
ларын репертуарларына дахил олур, Москва, Азэрбajчан
Рус драм театрында, Калинин вə с. шəһəрлəрдə ојнанылып.
Күчлү еһтираслар чарпышы, мұрəккəб, зиддијјəтли харак-
терлəрин психоложи тəсвири (Мəрјəm, Ширүјə вə б.) шəргли
тамашачысыны чəлб етдији кими, ејни һəрəрəтлə рус тама-
шачыларынын да марағына сəбəб олур.⁵² Тамашанын уғур-
лары барəдə јерли вə Москва тəнгидчилəри марағлы вə дү-
шүндүрүчү ресензијаларла чыхыш едирлəр. Əсəр о дөврүн
эн јүксək мұкафатына — 1942-чи илдə ССРИ Дөвлəт мұка-
фатына лајиг кəрүлүр. Бүтүн əдəби вə елми ичтимаијјəтин
диггəтини чəлб едэн бу «тарихи əсəрин мўасирлик руһу» иди.

Мейди Һүсейн 1941-чи илдә «Правда» гәзетиндә жазырды: «Сәмәд Вурғунун тарихи драмлары онун сийәси лирикасы кими актуалдыр. О, тарихи мөвзуларда јазанда белә һәгиги мүасирдир». ⁵³ «Новый мир» журналы исә 1942-чи илдә јазырды ки, «Ме'мар — дашјонан Фәрһадын шаһзадә Ширинә мәһәббәти заһирән халгын азадлыг мүһарибәсинә һеч бир дәхли јохдур. Лакин «Фәрһад вә Ширин»и С. Вурғун елә јаратмышдыр ки, әсәр бүтүнлүклә вәтәнин мүдафиәсинә хидмәт едир». ⁵⁴

Бүтүн бунлар өз јериндә. Лакин әсас мәсәлә будур ки, С. Вурғун өз вәтәнпәрвәрлик мөвгејини бу әфсанәви-романтик мәһәббәт мотиви илә нечә, һансы бәдни пријом вә үсулларла тәсвир едә билмишдир? Бу мә'нада диггәти чәлб едән илк хүсусијјәт Низами сүжетиндә едилән дәјишикликләрдир. Онда белә суал да олуна биләр: С. Вурғун Низами сүжетини дәјишмәкдә тарихилик вә мүасирлик бахымындан нәји «газанмыш», нәји «итирмишдир»? Адындан мә'лум олур ки, С. Вурғунун әсәри «Хосров вә Ширин» јох, «Фәрһад вә Ширин» адландырмасы анчаг шаирин вәтәнпәрвәрлик истәји илә бағлыдыр. С. Вурғун кими тәпәдән дырнага гәдәр вәтәнпәрвәр бир сәнәткар үчүн Фәрһадын тарихән Азәрбајчанлы олмасы еһтималы кифәјәт иди. Доғрудур, С. Вурғуна гәдәр Низаминин хәләфләри: Ариф Әрдебилі XIV әсрдә, Әмир Хосров Дәһләви јенә һәмнин әсрдә, Әбдүррәһман Чами, Әлишир Навои XV әсрдә... һәмнин бу мөвзуда јаздыглары әсәрдә Фәрһад образыны хүсусилә нәзәрә чарпдырмышлар. Лакин бу классикләрин һеч бири Фәрһады С. Вурғун кими әфсанәви мә'нәви вә чисмани гүввәјә малик ади халг гәһрәманы сәвијјәсинә јүксәлтмәмишдир. Һәтта С. Вурғунун бу әсәри өз мүасири Назим Һикмәтин «Мәһәббәт әфсанәси» ады илә мәшһур олан пјесиндән дә фәрғләнир. ⁵⁵

С. Вурғун «Вагиф»дә олдуғу кими бурада да образлары өз тарихи-әфсанәви гәјнағындан гопармыш, онлары керчәклијә говушдурараг санки ики антогонист чәбһәјә ајырмышдыр. Иран шаһы Хосрову сырф мәнфи планда: ишғалчы, деспот, ријакар, Фәрһады исә мәрәд, дәјанәтли, фәдакар гәһрәмән кими јаратмышдыр. Әслиндә тарихи Хосров 590—628-чи илләрдә Ирана шаһлыг етмиш II Хосров Пәрвиздир. II Хосровун арвады христиан Ширин олмушдур. Бизансла мүһарибәсиндә Хосрова Ширин көмәк етмишдир. 628-чи илдә Хосров гәтлә јетирилдикдән сонра оғлу Ширүјә (II Кәвад) һакимијјәт башына кәлмишдир. Бу дөврәдә Чәнуби Азәрбајчан (Адурбадаган) әввәлки кими Сасани империјасынын ви-

лајәтләриндән бири олдуғу һалда, һәлә дә сийәси мүстәгиллијини вә VIII әсрин әввәлинәдәк һакимијјәтдә галан Мейһраниләр нәслиндән олан һөкмдарларыны сахлаја билмишди». ⁵⁶

С. Вурғун исә һәмнин дөврүн гарышыг тарихиндән чох халг дастан вә рәвәјәтинә, еләчә дә Низаминин поемасына үз тутмушдур. Әсәр јарандығы дөврдә шаир өзү бу сүжети ишләмәкдә күддүјү нәчиб идеја-бәдни гәјәни белә билдирмишди: «Бу драм Азәрбајчан халгынын Иран деспотуна — Шаһ Хосрова гаршы, милли ичтиман зүлмә гаршы мүбаризәсиндән бәһс едир. Мән бөјүк Низаминин көзәл романтикасыны вә фантазијасыны өз пјесимдә сахлајараг, буну бөјүк зәманәмизин романтикасы илә әләгәләндирмәјә чалышырам». ⁵⁷

Бурада ики мәғама хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. Биринчиси одур ки, шаир һеч дә Низами сүжетинин бүтүнлүкдә адыны чәкмир, мәһз онун «көзәл романтикасы вә фантазијасы»ндан сөз ачыр, икинчиси исә һәмнин сүжети өз «зәманәсинин романтикасы» илә әләгәләндирмәсинә ишарә вурур. Шаир бу бахымдан Низами сүжетиндә она марағлы көрүнән бир-ики еһнамдан, башга сөзлә дәрин мәтләби, рәмзи — фәлсәфи мә'насы олан бир нечә кичик эпизоддан фәјдаланмышдыр. Бу, даһа чох Фәрһад вә Ширин хәттиндә һисс олунур. Хатырлајаг ки, Низами өз поемасында эпизодик олса да, «Фәрһад вә Ширин» дастаны, «Ширинин Фәрһадын чәкдији архын вә дүзәлтдији һовузун тамашасына кетмәси», «Фәрһадын Ширинин ешги илә чөлләрә дүшмәси», «Хосровун Фәрһадла дәјишмәси» вә с. хүсуси башлыглар алтында Фәрһадын Ширинә мәһәббәтини романтик вүс'әтлә, үлви бир мәһәббәтлә тәсвир етмишдир. Хүсусән С. Вурғун Низаминин фантазијасы дедикдә, јәгин ки, «Хосровун Фәрһадла дәјишмәси» эпизодуну нәзәрә тутур. Доғрудан да чох шәрти характер дашыјан бу һиссә (Шаһла ади дашјонанын арасында белә сәрбәст диалог јалныз шәрти ола биләр) Низаминин Фәрһада хүсуси мәһәббәтини бүтүн тәбиинлији илә әкс'әтдир. Бәс онда суал олуна биләр ки, Низами нә үчүн Шәргдә кениш јайылаң бу сүжетин «Фәрһад вә Ширин» мотивини әсас мөвзу кими көтүрмәмиш, мәһз «Хосров вә Ширин»и јаратмышдыр. Бу мәсәләдә Низами јалныз өз дөврүнүн сәнәткары кими һәрәкәт етмиш, даһа чох јазылы әдәбијјата әсасланмышдыр. Дастаны гәләмә аларкән онун гаршысында бөјүк Фирдовсинин «Шаһнамә»си варды. Мә'лумдур ки, Фирдовси сарајда јазыб јаратмышды вә сарај әдәбијјаты да даһа чох классисизм әдәби үслубунда јара-

нырды. Бу үслубун тәләбинә көрә, бәдин әсәрин гәһрәман-лары ади адамлардан јох, сәркәрдә вә һөкмдарлардан, ели-тадан ибарәт олмалыјды. Одур ки, дөврүнүн һөкмдарына һәдијјә олараг гәләмә алдығы бу әсәриндә о, тарихи дөврүн тәләбләринә зидд кедәрәк һөкмдар сурәтини арха плана кечирә билмәзди. Лакин Низами бөјүк сәнәткар мәһарәти илә классисизмин мәһдуд чәрчивәсини ғырараг Хосрову мәнәви тәкамүл просесиндә тәсвир етмәјә, онун өз севкилис кезәл Ширин васитәси илә тәрбијәләндирилмәсини чох реал, инандырычы пријомларла вермишдир. С. Вурғун да бөјүк Низаминдән мәнз бу мәнәда бәһрәләнмишдир.

С. Вурғунун мәнзүм драмасында Фәрһад Азәрбајчан халгынын һәм сәркәрдә-гәһрәман, һәм дә ме'мар оғлу кими тәғдим олунур. О, өз бөјүк мәнәббәтини ән чәтин имтаһандан чыхармалы олур. Онун Ширинә олан мәнәббәти һәр шејдән әввәл јаратдығы ме'марлыг абидаләриндә, мөһтәшәм гала диварларында өз әксийни тапыр.

Ширин бөјүк мәфтунлуғла галаја бахараг дејир:

Сәнәт абидаси, сәјр един, ғызлар!
Нә гәдәр илаһи бир көркәми вар...
Көр нәләр төрәдир дүнјада һүнәр,
Һәјата зинәтдир, һәр бөјүк әсәр.

Ширинин бибиси Бәрдә һөкмдары Мәһинбану да Фәрһады алғышлајыр:

Фәрһадын гурдуғу бу гала, бу дағ
Көксүнү дүшмәнә сүпәр тутачаг.
Гој, хошбәхт јашасын, одлар өлкәси
Бурдан кәсилмәсин, тој-бајрам сәси.

Бүтүн бу тәһсин вә тә'рифләрин гаршысында Фәрһад өзүнәмәхсус вүғар вә тәмкинлә чаваб верир:

...Илһам верир мәнә мәнәббәт,
Онун мејвәсидир бу иш, бу сәнәт.
Мәнә чох көрмәсин, гој ону дөвран,
Ешгимин јолуну кәсмәсин һичран.

Икинчи вә ән бөјүк имтаһан севкилиси Ширин уғрунда өз рәғиб Хосровла апардығы мүбаризәдә мејдана чыхыр: Фәрһад Ширини оғурлајан Хосров шаһла һәм дә Вәтән мүһарибәси апармалы олур. Чүнки, Ширин бурада символли мәнәда — бүтөвлүкдә Азәрбајчан демәкдир. Одур ки, өлкәнин башчысы Мәһинбану Фәрһада дејир:

Бану

Фәхримиз сәнсэн!
Сәпинлә фәхр едир, анамыз вәтән.
Топла икидләри башына тездән,
Бөјүк бир ордујла кеч өлкәмиздән.
Иран торпағында туфанлар јарат,
Хосровун тачыны ајағларла ат!..⁵⁸

Фәрһад Бану вә атасы Азәр бабанын, еләчә дә бүтүн халгын хејир-дуасы илә 50 мин нәфәрлик бир ордујла Хосровун тачыны ајағлар алтына атмаға, өз намус вә гејрәтини — Ширини хилас етмәјә јолланыр.

Фәрһадын бундан сонракы һәрәкәтләри мәнтигә бахымдан мүәјјән гәдәр нөгсанлы көрүнүр. Бу чатышмазлыг о гәдәр ајдын нәзәрә чарпыр ки, вахтилә әксәр тәнгидчиләрин дә диггәтини чәлб етмишдир. Даһа доғрусу, С. Вурғун бу әфсанәви-тарихи гәһрәмана реалистчәсинә јанашдығы әввәлки сәһнәләрдә мүвәффәг олса да, сонракы эпизодларда бир сыра нөгсанлардан азад ола билмәмишди. Дөврүн тәнгиди бу чатышазлығлары белә мүшаһидә етмишди:

1. С. Вурғун.... Фәрһады бүтөвлүкдән, дахили ардычыллыгдан вә драматизмдән мәһрум етмишдир (М. Ариф).⁵⁹

2. «С. Вурғун Фәрһадын тәсвириндә мүәјјән дағынығлыға јол вермишдир... Нәтичәдә Мәрјәмин фачиәси Фәрһадын фачиәсинә мүәјјән дәрәчәдә үстүн кәлир» (М. һүсәјн).⁶⁰

Марағлыдыр ки, әсәрин 1946-чы илдә Москвада К. С. Станиславски адына Опера-Драм Театрындакы мүвәффәғијјәтли тамашасындан сонра јазылан рәјләрдә дә Фәрһадла бағлы бу типли гүсурлардан сөз ачылмышды. «Поэтическая традиция и пьеса С. Вургуна» мәгаләсиндә А. Аршаруни јазыр: «С. Вурғунун пјесиндә Фәрһад јарадычылыг илә ғылынч арасында тәрәддүд едир. Мүәллиф ону нә бөјүк сәркәрдә кими, нә икид әскәр кими, нә дә еһтираслы ашиг кими лазымынча мүкәммәл көстәрә билмишдир». ⁶¹ Б. Н. Заходер илә: «Азәр бабанын оғлу шаир вә ме'мар Фәрһад Азәрбајчан дүһасыны тәмсил едир. О һәр чәһәтдән бөјүк олмалыдыр. Амма мүһарибәни дајандырыб Хосров илә сәзишә кирәндә, ону Ширинә хәјанәтдә тәгсирләндирмәк олар» ⁶² — фикрини сөјләмишдир.

Марағлыдыр ки, әсәрин гурулушчу режиссору А. Искәндәров да елә һәммин мәчмуәдә Фәрһад сурәтинин мүкәммәл јарадылмадығыны е'тираф едир: «Онун (Фәрһадын — Р. Ә.)

гәһрәманлығы пис верилмәмишдир, амма мұәллиф онун Ширинә мәнәббәтинин долғун верә билмәмишдир. Һалбуки о, мәнз Ширинин мәнәббәтиндән гүввәт алыб һәр чүр икидлик көстәрир».

Әсәри сонралар монографик тәһлил едән Б. Нәбијев дә Фәрһад сурәтиндә мұәјјән гүсурлары мұшаһидә етмишдир: «Фәрһад дүшмән чәбһәси нұмајәндәсинин дедикләринә дәрһал инаныр. Бурада о, сијасәтчи, тәдбирли сәркәрдәдән чох садәләвһ адам кими көрүнүр, һәрби хадим олараг кичилир. Фәрһад... шаһын шәртләри илә, даһа дәгиг десәк, шылтаглары илә разылашан бә'зи нағыл персонажларыны хатырладыр».⁶³

Белә ирадларын сајыны бәлкә дә артырмаг оларды.

Хатырладаг ки, Одлар өлкәсинин икид сәркәрдәси ме'мар Фәрһадын севкилиси Ширини гәфилдән оғурламышдыр. Ширини оғурладан Иран шаһы Хосров үстәлик Фәрһадын ана јурдуна басгын етмишдир. Фәрһад севкилисинин вә вәтәнинин намусу јолунда өлүм-дирим мұһарибәсинә јолланыр. Сонра нә олур?... Сонра Фәрһад санки намусунун тапдаландығыны унудараг Шапурун бош јаланларына инанараг кери дөнүр, үстәлик Хосровла сазишә кәлир...

І пәрдәдә иткин дүшмүш севкилисини ахтараркән јараланмыш аслан кими нәр-нәр нәрилдәјән, «аһындан дағларын гары әријән», «көјләрин једди гатына баш вуран, асланларла пәнчә-пәнчәјә кәлән» Фәрһад, көрүн, Иран шаһынын сарајында — јад торпагда, өзкә отағында севкилисини көрәркән нечә мәнзун вә күчсүз бир һал алыр:

Нејләјим, башга чарә галмамыш,
Бисүтун дағыны мән јара билсәм,
Бу јахын заманда гуртара билсәм,
Хосров әл чәкәчәк о заман сәндән
Шәртимиз беләдир, ...сөз вермишәм мән.

Одур ки, Мәммәд Арифин бу фикринә дә һагг газандырмалы олуруг: «Бу тәслимијјәт руһу Фәрһады бир инсан кими хејли алчалдыр». Көрүндүјү кими, Фәрһадын характери гејри-тәбии олараг дәјишир. Хосров Фәрһады һәм ел-вәтән гәһрәманы, һәм дә севән бир ашиг кими тәһгир етдији һалда, о нечә дә сојугганлылыгла онун дағ чапмаг тәклифини гәбул едир?! Әввәлки сәһнәләрдән таныдығымыз Фәрһадын характери сонрақы сәһнәләрдә онун даһа гүввәтли гәһрәманлыглар көстәрәчәјиндән хәбәр вердији һалда, Фәрһад гуру, бош сөз адамы олараг галыр. Доғрудур, С. Вурғун лап елә

илк сәһнәдән Фәрһадын тәбиәти илә бизи таныш едир. Ширинин иткиси һамыны пәрт етдији вә һамы тәлаш кечирдији заман Мәһинбану Фәрһада дәјүш әмри верәркән Фәрһад фикрә кедир. Атасы сорушур:

Азәр баба

Де оғлум!.. Дилләрин дастаны оғлум!
Нечин фикрә кетдин, гурбанын олум?

Фәрһад

Јенә дә ахачаг мин кұнаһсыз ган,
Будур дүшүндүрән мәни атачан...

Бу сөзләрдәки сәмимијјәтә инанмамаг һаггсызлыг оларды. Фәрһадын мүдриклији илә физики күчү вәһдәтдәдир. Лакин бунун ардынча атасынын:

«Дәјүш мејданында үрәји даш ол!
Ханнә рәһм етмә, һагга јолдаш ол!» — әмри илә

дәјүшә јолланан Фәрһадын ирадәси кәрәк о дәрәчәдә зәиф-ләмәјә иди.

Бәс, гүсурлары нә илә изаһ етмәк олар? Фикримизчә, бу, даһи Низами илә «јарышда» С. Вурғунун Фәрһады там мүс-тәгил — бүтүн әсәр боју орижинал тәбии пријомларла јара-да билмәмәси, бир сыра мәгамларда Низами сәнәтинин тә-сириндән гуртуламмасы илә әлағәдардыр. Әввәлки сәһнә-ләрдә Фәрһад орижинал, сәрбәст тәсвир олундуғу һалда, дағы чапмаг эпизоду илә јенидән Низаминин әфсанәви-шәрти пријомларынын тилсининә дүшүр. Бу да тәсвир үсулунун долашыглығына вә истәр-истәмәз мәнтигин позулмасына кә-тириб чыхарыр. Буна көрә дә Фәрһадын өлүм акты Низами-дә е'тираз доғурмаса да, С. Вурғунда гејри-тәбии тә'сир ба-ғышлајыр, тәәсүф доғурур.⁶⁴ Неч бир әсас олмадан Хосров-ла гурулма сазишә кирән Фәрһад, елә бу чүр садәләвһлүклә дә мин-бир ојундан чыхан Шапурун јаланларына инанараг күлүнкү илә өзүнү вуруб өлдүрүр.

Дүздүр, инам һисси инсанын али, јүксәк кејфијјәтләрин-дәндир. Гәлби тәмиз, вижданлы, садәләвһ адамлар тез инан-нан олурлар. Лакин мұһарибә сәһнәсиндә дәјүшән бир сәр-кәрдәнин, Б. Нәбијевин дедији кими «дүшмән чәбһәси нұма-јәндәсинин дедикләринә дәрһал инанмасы» бәјүк шәхси вә ичтиман фачиәјә кәтириб чыхарыр. Она көрә дә тәнгид Фәр-

нады һәм дә «Һөркулес гадәр күчлү, Отеллодан да артыг инанан»⁶⁵ бир гәһрәман адландырмышдыр.

Нијә С. Вурғунда бу финал гејри-сәмиими тә'сир бурахыр? Чүнки, әввәлки сәһнәләрдә охучу бир чох эпизодларда Фәрһады реал образ кими гаврамыш вә севмишди. Она көрә дә белә сонлуг јенидән ону нағыл-әфсанә түлүнә бүрүјүр.

Беләликлә, сүжетин мәнтиг сынағында нөгсанлы көрүнән Фәрһадын өлүм сәһнәси мүәллифин романтик тәсвир үсулу бахымындан мәналы сәсләнир. Тәнгидчиләр демишкән, «...белә романтик өлүм гәһрәманы һәр һансы бир һәјатдан даһа чох јашадыр, ону өз дөврүнүн фөвгүнә галдырыр» (М. Ариф). Чүнки Фәрһадын өлүмүнә мүгәссир «гара гүв-вәләрдир: фитнекар, мискин вә кинли адамлардыр» (Ј. Гарајев). Мүәллиф демәк истәјир ки, фитнә, рија, хәјанәт ән гүввәтли гәһрәманы белә сарсыда, мәһв елә биләр! Ајыг олмаг лазымдыр!!!

Образларын рәсминдә белә натамам чизкиләр Ширин вә Хосров сурәтләриндә дә мүшаһидә едилир. Низаминин Ширининдән фәргли олараг С. Вурғунун Ширини куја Фәрһады даһа чох севир, Хосрова да лагејд дејилдир. Буна көрә дә әсәрдә белә бир гејри-тәбилик нәзәрә чарпыр. Низаминин Ширини әввәлдән ахыра гадәр өз мәһәббәтиндә садигдир, о бир образ кими јүксәлән хәттлә инкишаф едир. Онун тәрәддүдләри дә инандырычыдыр, тәбиидир. О, бунунла мәһз, өз ешгини (севкисини) горујур, чанындан чох истәдији Хосрову «тәрбијәләндирмәк», јүнкүл, кечичи һиссләрдән, дүшкүн һәрәкәтләрдән узаглашдырмаг истәјир. Һәтта, тој кечәси әринин — Хосровун сәрхош олдуғуну көрдүкдә ағлакәлмәз рискә кедәрәк (јатаг отағына өзү јох, кәнизини көндәрир) бу јолла ону утандырыр вә ислаһ етмәјә наил олур. С. Вурғунда исә Ширин әввәлдән Фәрһадын севкилисә кими әсәрә-дахил олур. Одлар дијарынын шаһзадәси — бу исмәт вә көзәллик мүчәссәмәси олан бир гыз ону биабырчасына оғурлајыб апаран јад өлкәнин гәсбкар һөкмдарына да лагејд гала билмир. Низаминин Ширини ештираслы мәһәбәтлә өз севкисини горумаға чалышыр, бунунла да бир на-мус мүчәссәмәси кими һејкәлләшир. Ширинин драматизми вә динамизми дахили зиддијәтләринин һесабына јох, даһа чох мәһәббәт имтаһанындан кечмәси һесабына инкишаф едир. Финалда да Ширин өз бөјүк мәһәббәтини, характер бүтөвлүјүнү шаһанә бир ләјагәтлә бүтүн әзәмәт вә көзәллији илә тамамлајыр. Онун өлүмү тәәсүфлә долу бир гүрүр һисси ојадыр.

С. Вурғунун Ширини исә әркөјүн, мүәммалы вә гәтијјәтсиз бир гыз тә'сир бурахыр. Дүшүнмәк олар ки, Низаминин Ширини дә Хосровун өзүнү көрмәдән онун шәклинә ворулуб онун ардынча Мәдаинә кедир. Сүд архынын чәкдирилмәси илә бағлы Фәрһады көрүб она һејран олур, һәтта иш вахты онун көрүшүнә кедир, тамашасына далыр, гајалыглардан аты илә биркә Фәрһадын чијиндә кечмәјә дә разылыг ве-рир вә с.

Лакин һеч бир јердә Фәрһады севдијини сөјләмир. О, Хосровун арвады олдуғдан сонра оғуллуғу Ширүјәнин чыл-ғын-мәһәббәтинә мәһәл гојмадан өмрүнүн сонунә гадәр әри-нә садиг галыр.

С. Вурғунун Ширини дә тәрәддүдләринә бахмајараг сон анларда уғурсуз мәһәббәтинин фәч'и гурбаны сәвијјәсинә галха билир. С. Вурғун да Ширини бөјүк мәһәббәт јолларында сынаглардан, имтаһанлардан кечирәрәк јүксәлтмәк истәмишдир. Низаминин Ширини Хосрова мәһәббәт хәтти үзәрә сынаглардан чыхараг камилләширсә, С. Вурғунун Ширини Вәтәнә вә Фәрһада севкисиндә имтаһанлардан кечир: О, Хосровун әхлаги дүшкүнлүјүнү, хүсусән гәсбкарлыг сија-сәтини баша дүшдүкдән, еләчә дә Фәрһадын хайнчәсинә мәһвини көрдүкдән сонра гүввәтли характер сәвијјәсинә јүксәлир. Финалда Фәрһадын чәназәси үзәриндә онун һәлакы һәғиги фачнә ситуасијасы кими күчлү тә'сир бурахыр.

Бир вахтлар:

Нејләјим, ихтијар мәндәдир мәкәр?

Кимсә дәрк еләмәз чан мөһнәтини

Билмәз габагчадан өз гисмәтини,

Нечә сәмтә әсир бир күндә күләк,

Көрәк, тәләјимиз нә көстәрәчәк? — дејән Ширинин

инди өлән Фәрһадын додагларындан өпәрәк:

Фәрһад! Јалварырам бир ајаға дур,

Көјләрин үзүндә матәм охунур...

Де нәјди күнаһым, де, нәјди, аллаһ!

Көјләр гучағында кәздирсин ону,

Мүгәддәс бир ешгин садиг оғлуну! — дејиб өзүнү

хәнчәрлә өлдүрмәси көстәрир ки, Ширин бүтүн тәрәддүдләринә бахмајараг Фәрһадын өлүмүндән сонра камала чатыр.

Характерләрин инкишафы өз тәбии ахарындан чыхдыгда бәдин әсәрдә белә чатышмазлыглар габарыг көрүнүр. Бу бахымдан тарихи-әфсанәви мөвзунун ишләнилмәсиндә мүәј-

жән чәтинликларын олмасы тәбиндир. Бәс, С. Вурғунун охучулар вә тамашачылар тәрәфиндән узун илләр боју севилән белә әдәби гәһрәманларыны севдирән нәдир? Ахы, онларын бир чоху «мәнтиги тәһлил» имтаһанындан чыха билмәмишләр. Нијә белә олмушду?

Бу илк нөвбәдә сәнәткарын дүнјакөрүшү, сијаси платформасы илә тәсвир үсулундакы ујғунсузлукдан доғур. Классик сүжет, бәдии образын мәнтиги тәкамүлү бир сөз дејир, мүәллиф фикри исә башга сөз! Она көрә дә сәнәткар образларын тәсвириндә онун дахили мәнтиги инкишафыны нәзәрә алырса, белә образ кичиклији вә бөјүклүјүндән асылы олмајараг инаңдырычы көрүнүр. Мәсәлән, икинчи дәрәчәли сурәт олмасына бахмајараг, мүәллифин сәрбәст шәкилдә јаратдығы Мәрјәм белә образлардандыр.

С. Вурғун бу сурәти Низами сүжетиндән фәрqli оларак әввәлдән ахыра гәдәр тамамилә мүстәгил охумуш вә мүстәгил рәсм етмишидир. Мәрјәм алданылыб атылмыш, һејсијјәтли вә еһтираслы бир зөвчә, һәм дә бәдбәхт бир ана кими гүввәтли тә'сир бағышлајыр.

Тәнгидчиләр Мәрјәм бир образ кими дүзкүн гијмәтләндириләр. М. Ариф Мәрјәм сурәтини С. Вурғунун јарадычылыг уғуру кими јүксәк гијмәтләндирәрәк јазырды: «Низамидә Мәрјәм сурәти икид ана кими верилмәмиш, онун фачиәсә вә гәһрәманлыг тәбиәти дә ачылыб көстәрилмәмишидир. Бу кејфијјәтләри Мәрјәмә С. Вурғун вермиш, ону характерчә долғун, идеја-естетик чәһәтдән гүввәтли, тә'сирли сурәт сәвијјәсинә галдырмышдыр».⁶⁶

Демәли, бурадәк дејиләнләрдән белә нәтичә чыхармағ олар: Тарихә вә тарихи сурәтләрә сәрбәст јанашанда С. Вурғун бир сәнәткар кими даһа гүдрәтли көрүнүр. Әксинә, тарихи һадисә вә шәхсијјәтләрин тә'сири алтына дүшдүкдә шаир-драматург гәләми бир гәдәр титрәјир, бәдии-естетик үмүмиләшдирмәләр нисбәтән әәифләјир. Фикир вә мүлаһи-зәләримизи «Ханлар» пјеси илә әлағәдар давам етдирәк.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, јарандығы дөврдә сијаси актуаллыгы илә диггәти чәлб едән «Ханлар» пјеси о заман тамашачылар арасында бөјүк рәғбәтлә гаршыланмышды. С. Вурғунун әсас мәгсәди «ингилабчы Бақы фәһләси сурәти јаратмағ» иди, лакин о, бир сыра чидди јарадычылыг чәтинликләри илә үзләшмәли олду. Чүнки пјес јахын кечмиши әкс етдирсә дә, һәмин кечмиш мүәллиф үчүн Вагиф дөврүндән дә, Хосров вә Ширин заманындан да јахын вә ајдын олса да, арада сијаси-идеоложи чәһәтдән бир узаглыг, сојуг бир рәс-

мијјәт дивары вар иди. Әсәрин иштиракчыларындан олан Коба — Сталин о заман шәхсијјәтә пәрәстишин зирвәсиндә иди. Шаумјан, Әзизбәјов, Чапаридзе нүфузлу сијаси хадимләр сајылырды. Одур ки, пјесин јазылдығы дөврү, шәхсијјәтә пәрәстишин әмәлә кәтирдийи шәрантин мүрәккәблијини нәзәрә алараг С. Вурғун «болшевикләр партијасынын мүбаризә јолуну, фәһлә синфинин тарихи ролуну бәдии тәфәккүрүн ишығында јаратмаға чалышса да, һәр һалда һәмин шәхсијјәтләрин сијаси нүфузунун ағырлығыны һисс едирди.

Бу «ағырлыг», һеч шүбһәсиз, С. Вурғун кими јарадычылыг тәбиәтинә көрә сәрбәст олан бир сәнәткардан да јан кечә билмәзди. Она көрә бу дөфә фактлара вә һадисәләрә максимум дәрәчәдә «дүзкүн, һәрфијјән» ријәт етмәлијди. Әкәр һаггында данышдығымыз әввәлки ики әсәрдә — тарихи-гәһрәманлыг, јахуд, тарихи-әфсанәви, әфсанәви-романтик сүжетләр вә әһвалатлардан мүәјјән сәрбәстликлә истифадә едилдијинә көрә әдәби тәнгид бәзи гүсурлары мејдана чыхармышса, бу әсәрдә исә әксинә, тарихи фактлара, сијаси хадимләрә «штамп» үсулу илә, «копијачылыг» јанашдығы үчүн бир сыра гүсурлара јол ачмышдыр. Коба, Шаумјан, Әзизбәјов, Чапаридзе кими тарихи сурәтләр өз сијаси авторитетләринә көрә С. Вурғунун сәнәткар сәрбәстлијини әлиндән алмыш, дөврүн тарихи-ингилаби һадисәләрини јарадычылыгла әкс етдирмәк имканындан ону мәһрум етмишидир. Елә бу сәбәбдән С. Вурғунун гүдрәтли сәнәткар тәхәјјүлү чазибәдар, тәбин образлар јарада билмәмишидир. Әсәр бир мүддәт өз сијаси актуаллығына көрә мүхтәлиф сәһнәләрдә ојнанылса да («Солнце восходит» ады илә пајтахт тамашачыларыны да өзүнә чәлб етмиш), сонралар сәһнәләрдән чәкилиб кетмишидир.

Бәс, бу гүсурлар һансы сәбәбләрә бағлы јаранмышды? Даһа доғрусу, образларын тәсвириндәки чатышмазлыгларын һамысы тарихи фактлара максимум ријәт принципи илә бағлылырмы? Јохса башга објектив сәбәбләр дә мүшаһидә олунур?

Бәли, «Вагиф» персонажлары илә мүгајисәдә «Ханлар»да һәһәк конкрет тарихи сималар, лап елә бәдии тәхәјјүлүн мәсулу илә јарадылан образларын да тәсвири јүксәк бәдии сәвијјәдә дејилдир. Фикримизчә, бу артыг сәнәткарын «бәдии јарадычылыг потенциалы» илә бағлы мәсәләдир. Бу да илк нөвбәдә јарадылан образа мүәллифин өз рәғбәти, мәһәббәти илә шәртләнир. Ахы, Ханлар С. Вурғун үчүн Вагиф гәдәр доғма образа чеврилмәмишидир. Јәни С. Вурғунун

Ханлар хаггындакы тасэввур вэ тэхэјјул даирэси Вагифдэки гэдэр дејилди. Она көрэ дэ эсэрдэ һеч бир јердэ Ханларын тэбини психоложи, јахууд романтик вүс'этли тэсвиринэ раст калмирик. Бу ади савадсыз нефт фәһләси һәддиндән артыг «ағыллы», өлчүлүб-бичилмиш һәрәкәт едир.

Сијаси хадимләрин тэсвириндэ конкрет олараг һансы мағамларда гејри-тэбилик һисс олунур? Бу илк нөвбэдэ Кобанын тәмкинли философ-сосоилог, узагкөрән сијаси хадим кими верилмәсиндэ мүшаһидэ олунур. М. Ариф дүзкүн мүшаһидэ етмишди ки, «Кобаны патетик руһда, идеал рәһбәр кими еермәјэ чалышан мүәллиф бу сурәти бир тәрәфдән дахили драматизмдән мәһрум етмиш, диқәр тәрәфдән исә ону эсэрдэ чәрәјан едән һадисәләрлә үзви сурәтдә бағлаја билмәмишди. Беләликлә, Коба сурәти өз репликалары илә вәзијәти дәрһал дүзкүн гијмәтләндирән, мүшкүлү асан һәлл едән һадисәләрә истигамәт верән, гуру, сејрчи, мүһакимәви бир персонажа чеврилмишди».

Лакин бу тәнгиди гејди тәсдигләмәклә јанашы, ону да билдирмәлијик ки, мүәллиф үмумијјәтлә Коба—Сталинин өзүнәмәхсус чидди вэ тәмкинли тәбиәтини дүзкүн олараг фәргләндирмишди. Мә'лумдур ки, болшевикләр партијасынын мәшһур лидери кими В. И. Ленин елми-сијаси вэ нәзәрифәлсәфи һазырлыға малик даһа садә, тәвәзәкар шәхсијәт олмушдур. Лакин бу чәһәтдән Сталин онун шакирди һесаб олунса да һәјәтдә, ишдә о, өз бөјүк силаһдашындан фәргли олараг даһа забитәли, ағыр вэ сәрт олмушдур. Ленин сүр'әтли вэ чевик һәрәкәтләрә, полифон тонлу нитгә малик олдуғу һалда, Сталин тәмкинли вэ арам-арам данышан, ағыр-ағыр һәрәкәт едән сијаси хадим олмушдур. Тарихи шәхсијјәтин бу нәһәти дэ бәди образын бир гэдәр дэ «гуру вэ мүһакимәви» тә'сир бағышламасына кәтириб чыхаран амилләрдәндир. Бизчә, Ханларын да камил образ сәвијәсиндә јарадыла билмәмәсинә сәбәб сијаси тәзјиглә јанашы, бир дэ «чохгәһрәмәнлылыг» олмушдур. Чүнки эсәрин сијаси хәттинин бүтөв ағырлығынын дашыјычысы тәкчә Ханлар дејилди.

Бүтүн бунларла јанашы, тарихилик вэ мүасирлик бахымындан бу эсэрдә дэ бәди-драматуржи јарадычылыг гүдрәтини һисс етмәк олар. Бу мә'нада мүхтәлиф тәбәгәдән олан ики гоча образыны јада сала биләрик. Бунлардан бири Ханларын анасы Гызјетәр, икинчиси исә ел гәһрәманы кими тәгдим олунан Хасполаддыр. Бу образлары јарадаркән С. Вурғун демәк олар ки, јалныз өз јарадычылыг тәхәјјүлүнә, сәнәткар романтикасына архаланмышдыр.

Шаирин рәнкарәнк бојаларла, инчә психоложи манераларла характер јаратмаг мәһарәти Гызјетәр образында даһа камил нәзәрә чарпыр. Илыг, һәрарәтли сәнәткар нәфәси илә иснимиш ана сурәти һалал зәһмәти илә доланан Азәрбајҗан гадынынын нәчиб сифәтләрини, мәрдлик вэ дөзүмлүлүјүнү өзүндә әкс етдирир. Гызјетәрин симасында, бир тәрәфдән әтрафында чәрәјан едән һадисәләрдән баш чыхармаға чан атан, писи јахшыдан ајырмағы бачаран бир ананын, диқәр тәрәфдән исә һадисәләри «аллаһын әмри» илә изаһ едән диндар-мө'мин бир гадынын хүсусијјәтләри чәм олунмушдур. Онун чар мә'мурлары тәрәфиндән вәһшичәсинә дөјүлдүјү сәһнә образын дахили сарсылмазлығыны, мәрданәлијини бүтүн эзәмәти илә чанландырыр. Идеја-бәди гүввәси, кәркин драматизми илә диғгәти чәлб едән бу сәһнә һәгигәтән образын мә'нәви бүтөвлүјүнүн ачылмасында марағлы ситуасијалардандыр.

Ананын бүтөв характеринин поетик чизкиләрлә тәгдиминдә даһа марағлы, драматик вэ динамик сәһнәләрдән бири оғлунун — Ханларын дәфи мәрәсини сәһнәсидир. Бу эпизодла бағлы әдәбијјатшүнаслыгда фикир мүхтәлифлији мөвчуддур.⁶⁹ С. Вурғун драматуркијасынын гајғыкеш тәдгигатчысы М. Арифин һәммин сәһнә илә бағлы мүлаһизәләри бу чәһәтдән марағлы вэ мүбәһисәлидир: «Оғлунун чәназәси архасынча кәлән инсан селини көрәркән ананын бөјүк вэ шәрәфли иш уғрунда һәлак олан оғул анасы» кими дахилән кизли гурур һисси кечирдијини сөјләмәси алимин һәссас мүшаһидәсинин нәтичәси кими гијмәтләндирилә биләр. Лакин оғлунун чәназәси өнүндә ананын үзүнү Кобаја тутараг: «Једди оғлум олсајды, сәнә гурбан верәрдим...» мисрасы илә башлајан ағы-бајатыны сөјләмәсини онун сәчијјәси үчүн гејри-тэбини сәјмасы,⁷⁰ һәтта вахтилә һәммин ағыны «ингилаба сәдагәтин јүксәк ифадәси»⁷¹ кими гијмәтләндирмәсини алимин өзүнә иөгсән һесаб етмәси⁷² мүбәһисәли көрүнүр. Фикримизчә, «намаз үстә дәһшәтли сурәтдә дөјүлдүкдән сонра өлүмчүл вәзијәтдә жандармлар: «Гонағын јерини сорушурсууз, јарын үрәјими, үрәјимдәдир» — дсјә мүгәддәс сәјдығы адамын јерини демәјән бу мәрд гадын белә мағамда да һәммин ағыны сөјләјә биләрди. Үстәлик бу ағынын дејилмәси јалныз Кобанын ады илә јох, әслиндә «оғлунун јолунда гурбан кетдији ишин мүгәддәслијинә дәриндән етигадын вэ бағлылығын тәзаһүрү кими баша дүшүдмәлидир. Унутмамылыгы ки, бу ағы тәсадүфи јох, бир замап һарадаса мүгәддәс әмәл јолунда гурбан кәдән оғул анасынын дилиндән сөјлә-

нилмишдир. Бу күн мүәммалы муһарибэлэрдэ шәһид олан эскәр аналарынын да дилиндән Вәтәнә, елә, рәһбәрә 'сәда-гәт ифадә едән сөзләрә тез-тез раст кәлмирикми?!

С. Вурғунун севәрәк жаратдығы гејри-тарихи образлардан гоча болшевик сурәти дә мүәллифин 'арадычылыг тәхәјјүлүнүн мәһсулу кими мараг доғурур. Һәбсханада таныш олдуғу, «гырх ил ат белиндә гылынч чалан», өз ғысасыны чохдан алан» бу гоча тәчрүбәсиз Ханларын өнүндә башыны дик тутараг чәсарәтли аддымларла өлүмә кедәркән јалныз, Ханлары дејил, тамашачылары да һејрәтдә бурахыр.

«Ханлар» әсәриндә мүбаһисәјә сәбәб олан образлардан бири дә Сөһбәтдир. Бу сурәт јары тарихи, јары тәхәјјүл мәһсулудур. Тарихилији ондадыр ки, Сөһбәт һәм адына көрә — Сәһһәт, Сәһһәтә ујғундур, һәм дә тәбиәтинә, сәһһәтинә көрә. Сөһбәт дә һәкимдир, Сәһһәт дә һәким олмушдур. Сөһбәт романтик, мүтәрәддид, либерал бахышлы бир һуманистдир. А. Сәһһәт дә белә имиш. Бу мә'нада Сөһбәти Аббас Сәһһәтин прототипи кими дүшүнмәк мүмкүндүр. Лакин әсил 'арадычылыг тәхәјјүлү илә мејдана кәлән бу образын тәсвириндә гејри-сәими мәгамлар да јох дејилдир. Мәсәлән, Сөһбәтин Меһрибана мәһәббәти, ејни заманда «рәғиб» Ханлара мүнасибәти, хүсусилә дә «јумшаг тәбиәтини дејишәрәк болшевикләшмәси» сурәтин сәчијјәсинә хәләл кәтирир.

«Ханлар» әсәри јалныз образларын тәғдиминә көрә дејил, ејни заманда конфликтинә көрә дә гүсурлудур. Ингилаби гүввәләрлә онлара әкс гүввәләр арасындакы конфликт ајры-ајры гәһрәманларын мүбаризәсиндә, психоложи вәзијәтләрлә верилмәдији үчүн әсәр бүтөвлүкдә бәди-тарихи монументаллыг газана билмир.

Беләликлә, С. Вурғун кими илһамлы вә тәбии бир сәнәткар бу әсәрдә өз темасына там мә'насында һәким ола билмәиш, ону дахилән јашамамышдыр, беләликлә, һәмин тарихи мөвзу өз дөврүнә көрә нә гәдәр «нүфузлу» олса да, уғурлу алынмады, мүасирлик дәјәри кәсб етмәди. О заман ки, сәнәткар бүтүн истә'дады илә һәјат һәгигәтинә һәкимдир, о, һәгигәти ичиндә јашадыр, тарихи образлара бәдинилик мејарлары илә сәрбәст јанаша билир, орада сәнәтин мүасирлијиндән сөз ачмаг олар. Мәсәлән, «Вағиф»дә 'олдуғу кими!

«Тарихилик вә мүасирлик» проблем илә бағлы сон сөз олараг ону дејә биләрик ки, С. Вурғун кими сәнәткарларын әсәрләриндә бу күн ади көзлә көрүнән «тарихи фактик» кәсирләр һеч дә бу бөјүк сәнәткарын драматуржи ирсинин мүасирлик кәјфијјәтинә хәләл кәтирмир.

Чүнки С. Вурғунун әсәрләри бәди 'арадычылыг кәшфләри, гүввәтли фәлсәфи-романтик үмумиләшдирмәләрлә зәнкиндир вә нәзәрә чарпан нөгсанлар белә бу зәнкинлијин үзәринә кәлкә сала билмәз.

Сәмәд Вурғунун драматуркијасында тарихилик вә мүасирлик проблемини арашдыраркән белә гәнаәтә кәлмәк олур ки, мәсәлә һеч дә мүәллифин һансы тарихи һадисә вә факты, јахуд шәхсијјәти өз тарихи илкинлијинә јахын тәсвир едиб етмәмәсиндә дејил, мәсәлә тәсвир олуан тарихлә мүәллифин јашадығы тарихин вә еләчә дә бүкүнкү тарихимизин бағлылығында, ујарлылығындадыр. Јахуд, «мәсәлә С. Вурғунун әсәрләринин бириндә бир аз, бириндә бир гәдәр чох уғур газанмасында дејил, мәсәлә С. Вурғунун өз «тарихи әсәрләрини, гәһрәманларын 'арадаркән истифадә етдији бәди пријомларда, бојаларда, характер вә конфликт јаратмаг үсулунда, чәзибәдар, парлаг драм-ше'р дилиндәдир. Әсас мәсәлә тарихи һәгигәтләрин јох, бәди һәгигәтләрин һансы сәвијјәдә тәчәссүм тапмасындадыр. Онун әсәрләриндә бәди һәгигәтләрин тәчәссүм политрасы фәлсәфи үмумиләшдирмәләрлә, әдәби гәһрәманларын романтик вүс'әтлә, сәдә, ади инсанларын зәнкин мә'нәвијјатынын чәзибәдар диллә тәсвириндә нәзәрә чарпыр.

Әлбәттә, «Ханлар» пјеси С. Вурғунун дикәр драм әсәрләри илә мүгајисәдә зәифдир, бу чатышмазлыглары өтәри дә олса гејд етдик. Лакин бунунла јанашы, С. Вурғунун «Ханлар» әсәри дә ше'ријјәтинә, романтик вүс'әтинә көрә севилив. Бу мә'нада Сәмәд Вурғунун драматуркијасынын ше'р драм-сәһнә дили хүсуси сөһбәтин мөвзусудур.

II ФӘСИЛ

МӘНЗУМ ДРАМ ДИЛИ

Сөзү нәзмә чәкмәк асандыр, асан,
Кәрәк сөз үстүндә сән чан гојасан.

Низами Кәнчәви

Бәдии әсәр бәдинилик, естетиклик ләјагәтини өнчә дил материалында тапыр. Мә'лумдур ки, бу дил, өз нөвбәсиндә ади «дил» олмајыб поетик-мә'чәзи дилдир. Бурада сөзүн һәгиги мә'насындан даһа чох мә'чәзи мә'насы үстүнлүк тәшкил едир. Она көрә дә јазычынын сәнәткарлығыны арашдыраркән буну илк нөвбәдә әсәрин дилиндә, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләринин зәнкинлијиндә ахтармаг лазымдыр. Демәли, сөзүн һәгиги мә'насындан чох мә'чәзилији әсәсдырса, бурада һеч шүбһәсиз, мәзмунла сых бағлы олан форма мәсәләси дә әсәсдыр. Бәдии әсәр һәјатын өзү јох, онун сурәти, варлығын копијасы јох, онун бәдии образы олдуғу үчүн сөз материалы да естетик експрессивлијә малик олмадыр. Хүсусилә, драматик әсәрин дили! Сәһнәдән бирбаша тамашачыја чатаң дил! Драматик диалоглары, һисси-руһи мукалимәләри, фәлсәфи-психоложи монологлары, сәрраст репликалары вә с. чанлы шәкилдә актјорларын ифасында ешидән тамашачы һеч шүбһәсиз, бу сәнәттин е'чәзкар тә'сир күчүнү һисс едәчәкдир. Драм-сәһнә дилинин естетик-фәлсәфи маһијјәтиндән сөз ачан мәшһур сәһнә хадими К. С. Станиславски һејранлыгла демишдир: «...Дил, көр нә гәдәр зәнкиндир. О, инсанын руһуну вә фикрини өзүндә топлајыр!.. Атомлардан кайнат јаранан кими, тәк-тәк һәрфләрдән сөzlәр, сөzlәрдән чүмләләр, чүмләләрдән фикирләр, фикирләрдән нәһәнк мүндәричәли пјес, һамлетин, Отеллонун, Чатскинин вә башгаларынын инсан руһунун фачиәли һәјатыны тәмсил едән әсәрләр јараныр. Бу, бүтөв бир симфониядыр!!!»⁷³

Инчәсәнәттин бир сыра нөвләриндән бәһрәләнән драм-сәһнә әсәри јалныз бәдии сөзүн тә'сир күчү илә әһәмијјәт кәсб едир. Одур ки, бәдии мәтнин ади данышыг үслубу — тәһкијә формасы илә јүксәк ше'ријјәтлә сәсләнән мәнзум формада олмасынын мүстәсна фәрси вардыр. Вәзили, гафијәли мисраларын бәдии тону даһа е'чәзкар олур. Бу формада сөzlәр мүәјјән аһәнкә, аваза, мелодијаја маликдир.

Мә'лумдур ки, һәјатда инсанларын мукалимәләри, јаху дихили дүшүнчә тәрзи һеч дә гафијәли мәнзум формада дејилдир. Мәнзумлуг ше'ријјәтә јахын олдуғу үчүн даһа чох емоционаллыг кәсб едир. Мәнзум драм дили сәһнә дилинә чеврилдикдә бу емоционаллыг даһа да артыр. Зөвлү тамашачы һәр дүрлү мә'на вә мәтләбләри аһәнкдар мәнзум диалог вә монологларла јаддашына әбәди һәкк едир. Тәсәдүфи дејилдир ки, 800 дәфәдән чох нүмајиш етдирилән «Вагиф»ин мә'налы диалог вә монологлары минләрлә азәрбајчанлы охучусу вә тамашачысынын дилинин әзбәринә чеврилмишдир. Бурада, һеч шүбһәсиз, С. Вурғунун бүллур булаг сују кими саф поетик ше'ринин бөјүк ролу вардыр. С. Вурғун бөјүк мәсәләләри, фәлсәфи-психоложи вәзијјәтләри садә, ајдын тәрздә, лакин е'чәзкар поетик үслубда, образлы шәкилдә демәјин парлаг нүмунәләрини јаратмышдыр. Бу мә'нада өз бөјүк сәләфиндән — мәнзум драматуркијамызын әсасыны гојан һ. Чавиддән* дә фәргләнмишдир. Нүсәјн Чавиддин илк сәһнә әсәри — «Ана» фачиәси 1910-чу илдә һәјата мәһз-ше'рлә — мәнзум формада ајаг ачды. Әслиндә, бу да милли драматуркијамызын өз һүдудларыны кенишләндирдијиндән сораг верирди. Бунунла драматуркијамызын дүнја сәһнә сәнәтнин ән классик нүмунәләринә, бу сәһнәдәки үмүмбәшәри әнәзнәләринә јахынлығы вә бәләдлији нүмајиш олунду. Хатырлајар ки, Есхилин фачиәләри, интибаһ мәдәнијјәтинин нәһәнк нүмајәндәси В. Шекспирин бир чох шаһ әсәрләри мәнзум формада јазылмышдыр. А. С. Пушкинин мәнзум «Борис Годунов» фачиәси ики әсрдир ки, рус вә дүнја театрларынын сәһнәсиндән дүшмүр. Одур ки, милли драматуркијамызын нәһәјәт, мәнзум формаја мүрачиәти дүнја

* Дүздүр, XIX әсрин соңларында Ч. Мәммәдгулузадә бир пәрдәлик «Чәј дәстканы» (1889) аллегорик сәһнә әсәринин мәнзум формада јазылмыш олса да, бу, мәнзум драмын камил нүмунәси һесаб едилмәдији үчүн сәһнә тәчәссүмүнү таппамышдыр. Одур ки, әдәбијјат тарихимиздә мәнзум драматуркија һ. Чавиддин ады илә бағлыдыр.

драм сәнәтинин инкишаф ганунауҗунлуғунун нәтичәси кими дүшүнүлмәлидир.

Демәли, әдәби нөв кими «сәнәтләрин тачы» (В. Г. Белинский) һесаб олуан драматик нөвүн нәср, җахуд нәзмәлә җазылмасынын принцинал фәрги вардыр. Бу мәсәләжә әдәби-җатшүнасларын мүнәсибәти мұхтәлиф олса да, бизчә бурада үстүнлүҗү мәнзүм формаја вермәжә әсас вардыр. Бир шәртлә ки, мәнзүм әсәрин мұәллифи әсл шаир-драматург истәдадына малик олсун. Орта, алабабат шаирин мәнзүм формалы сәһнә әсәрләри тәбин ки, һеч бир уғур газанмајачагдыр.

Хошбәхтликдән, милли драматуркијамызда мәнзүм драм җарадычылығы Н. Чавид, С. Вурғун кими фитрәтән шаир доғулан сәнәткарларын әсәрләри илә вүс'әт газанды.

С. Вурғун мәнзүм драм җарадычылығында Н. Чавид ирсинин һәгиги мәнада новатор давамчысыдыр. О, Азәрбајчан дилинин садәлији илә бәддилијини, мәналылығыны вә емоционаллығыны мұасир сәһнә дилиндә бүтүн чазибәдарлығы илә әкс етдирди.

Чох заман совет әдәби-җатшүнаслығы бу сәнәткарларын әдәби бағлылығыны нәинки гејд етмишләр, әксинә әксәрән онлары бир-биринә ғаршы гојараг сијаси-идеоложи мөвгедә үз-үзә кәтирмишләр. Ән җахшы һалда Н. Чавидин бу сәһдә илкин јол ачдығыны е'тираф етсәләр дә, онун дилинин ағыр олдуғуну, әрәб-фарс сөзләри, османлы ибарәләри илә долдуғуну гејд етмишләр. М. Ариф җазырды ки, «Н. Чавидин поетик ифадә тәрзи хәлгиликдән һәлә узаг иди. Хүсусән онун шә'р дили чох ағыр иди. Бурада әрәб-фарс тәркибләри илә бәрәбәр османлы ифадәләри дә бөјүк јер тутур, шаирин услубуну ағырлашдырырды.

Н. Чавиддән сонра Азәрбајчан сәһнәси үчүн мәнзүм пјесләр-җазан С. Вурғун буну нәзәрә алмышды. Чавиддән фәргли олараг өз гәһрәманларыны тәмиз вә садә Азәрбајчан дилиндә данышдырмыш, әрәб вә османлы сөзләриндән гачмышдыр». Тәнгидчинин мұғажисәсиндә о дөврүн сијаси-сосоиоложи тә'сири олса да, һәр ики сәнәткарә мөхсүс услуби фәрги әсәсән дүзкүн нәзәрә чарпдырыр. Јә'ни бу күн хүсуси сијаси гадағаларын олмадығы, Түрkiјә илә әлагәләримизин даһа җахын олдуғу бир дөврдә, јенә объективлик наминә е'тираф едилмәлидир ки, Азәрбајчанлы охучу үчүн Н. Чавидин мәнзүм драм дили даһа поетик, даһа фәлсәфи вәзнли олмагла бәрәбәр, һәм дә даһа риторикдир. Бу күнкү интеллектуал тамашачы онун диалогларындакы сәтиралты мәналары, фикир вә еһтирасларын фәлсәфи-психоложи рәс-

мини дәрк етмәжә билмәз. Н. Чавид ирсинин башга бир җај-ғыкеш тәдгигатчысы онун драм-сәһнә дилиндә «бир јекнәг-лик» мұшаһидә етмиш, драматургун типикләшдирмәжә фикир вермәдијини ирад тутмушдур: «Н. Чавид драм сәнәтинин «һәр тип өз дилиндә данышдырлмалыдыр» кими мәшһур принципини, демәк олар ки, нәзәрә алмамышдыр; о, хүсусән тарихи-фәлсәфи драмларында типләри ејни бир дилдә өз мұәллиф дили илә данышдырмышдыр...»⁷⁴

Көркәмли алимин мұшаһидәси әсәсән доғрудур. Лакин фактын јозумунда мәсәлә бир башга чүр дә изаһ олуна биләр. Јә'ни Чавид романтик сәнәткар кими типикләшдирмәдән, даһа доғрусу типик сәчијјә вә типик һадисәләр јаратмағ «җајғысындан» азаддыр; чүнки бу, реалист әсәрләрдән тәләб олунур. О өз үмүмбәшәри идејаларыны вә үмүмбәшәри сурәтләрини романтик үсулла јаратмышдыр. Онун сәнәти романтизмә мөхсүс олса да, бурада классисизмин мұәјјән тә'сирини дә һисс едә биләрик. О, бу мәнада Есхилин, Софоклун, Шекспирин... давамчысыдыр. Антик јунан фачиәләриндә, лап елә Шекспирин әсәрләриндә образлар ади, хәлги, јә'ни «һәр тип өз дилиндә» данышмыр. Һәтта савадсыз гәбиргазанын мұчәррәд фәлсәфи-мәнтигиндән һејрәтләпән Һамлет е'тираф етмәли олур: «Онула еһтијатлы данышмағ лазымдыр. Јохса бизи сөз алтында басдырар...»⁷⁵ — дејә досту Һоратсиону ајығ салыр. Икинчиси, Н. Чавид «сәнәт сәнәт үчүндүр» естетик принципини мұдафиә едирди. О, сәнәтин өз поетик сечилмиш үслубу — дили олмалыдыр — мөвгејини нәзәрдә тутараг романтик сәнәткар кими бүтүн образлары јүксәк шә'ријјәтлә данышдырмышдыр. Лакин бу дили бүтөвлүклә мұәллифин дили илә ејниләшдирмәк доғру олмазды. Чүнки мұәллиф тәк-фәрддир, драм персонажлары исә мұхтәлиф тәбәгәдән, мұхтәлиф дүнјакөрүшлү сурәтләрдән ибарәтдир. Мұәллиф истәсә белә онлары ејни бир дилдә — «өз дили» илә данышдыра билмәз. Тәнгидин ирады даһа чох «тарихи-фәлсәфи драмларын» образларынын дилинәдир. Демәли, Н. Чавид тарихи-фәлсәфи мөвзуларын характеринә ујғун олараг образларын дилини мұасир мөвзулу әсәрләрин персонажларынын дилиндән фәргләндирмишдир. О, биләрәкдән өз тарихи-фәлсәфи әсәрләринә бунула бир еһтишам, дөбдәбә вә мөһтәшәмлик бәхш етмишдир. Бу дил-үслуба нәбәләд олан мұасир охучу үчүн ону илк андан гаврамағ, һеч шүбһәсиз «ағыр», чәтин олур. Тәдгигатчыларын да гејд етдији бу «ағырлығы» биз дә тәсдигләјирик, лакин буну дра-

матуркижамызын чатышмазлыгы кими јох, бэлкэ дэ вэзи, ма'на, мэтлэб дэринлијинин өзүнэмэхсус «ифадэ формасы» кими баша дүшүрүк. Бу сәбәбдән академик Мәммәд Чәфәрин ашагыдакы гәнаәтини дэ гејд-шәртсиз гәбул етмәк олмаз. О јазыр: «...һ. Чавид сурәтин јаранмасында мүһүм шәртләрдән олан дили дејил, әһвали-руһијјәни, психоложи хүсусијјәтләрн эсас көтүрмүшдүр ки, бу да биртәрәфлилијә апарыб чыхармышдыр». Демәли, тәнгидчи «һинсан әһвали-руһијјәсини, психоложи хүсусијјәтләрн мөвчудлуғуну» тәсдиг едир. Бәс, онда марағлыдыр, тәнгидчи һәмнн әләмәтләрн сәһнә әсәриндә нечә мүшаһидә етмишдир?! Персонаж дилиндән, образларын нитгиндән башга һансы мүһүм дил үнсүрү ола биләрди драмда?! Шүбһәсиз, бу кејфијјәтләрнн мүшаһидәси ремаркалар һесабына дејилдир. Демәли, бу әһвали-руһијјәләрн, психоложи вәзијјәтләрн охучуја чатдыран драм әсәрләриндә образларын дили олмушдур. Неч шүбһәсиз, көркәмли тәнгидчи бурада һ. Чавид әсәрнннн сәһнә тәчәссүмү илә әләгәдар актјор ојунуну нәзәрдә тутмамышдыр. Ахы, драм дили сәһнә дилинә чеврилдикдә даһа бир сыра кејфијјәтләр кәсб едир. Драм дилиндән фәргли олараг сәһнә дилиндә нитгин актјорларын ифасында сәсләнмәси нәзәрдә тутулур. Бурада да актјорун драматик образын дилинн, јә'ни персонаж нитгинн нечә, һансы тәрздә сәсләндирмәси, онун диксијасы, тәләффүз мәдәнијјәти, сәс темпи, орфоепик нормалара әмәл едиб-етмәмәси, сәтиралты ма'налары чатдыра билиб-билмәмәси вә с. мүһүм шәртләрдәндир. Демәли, тәдгигатчы сәһнә нитгинн јох, драм дилинн нәзәрдә тутмушдур. Бәс, онда тәдгигатчыны бу ирады сөјләмәјә вадар едән сәбәб нә олмушдур? Неч шүбһәсиз, һәмнн фикрин сөјләнилдији 60-чы илләрнн әввәлиндәки сијаси-идеоложи тә'сир! Дүздүр, һәмнн дөврдә һ. Чавид бәраәт алмышды, халг онун әсәрләрннн охумага, әдәбијјатшүнаслар ону тәдгиг етмәјә башламышдылар. Лакин түркчүлүк, османчылыг горхусу һәлә галырды. Чавиднн дил вә үслубуну тәдгиг етмәк олмазды! Әлбәттә, бу данылмаз һәгигәтдир ки, чавидшүнаслығын да е'тираф етдији кими, Чавиди мүасир охучудан узаглашдыран о дөврүн османлы ләһчәси вә бу ләһчәјә мәхсус гәлиз әрәб-фарс тәркибләрн иди.

Бүтүн буларла јанашы, һ. Чавиднн поетик-мәнзум драм дили һәнкик бүнөврә олдуғу үчүн, үмумијјәтлә өзүндән сонра јаранан мәнзум сәһнә әсәрләрн үчүн чыхыш нөгтәсидир, драматурглар үчүн өрнәклдр. һ. Чавиддән сонра бу саһәдә уғурлу аддым атан С. Вурғун үчүн дә!

Сәмәд Вурғун Чавиддән өјрәнә-өјрәнә өз үслубуну јарадыб тәсдигләјән мәнзум драм сәнәткардыр. С. Вурғун өзү дејирди: «Өз үслубуну тә'јин етмәк вә она даима садиг јашајыб јаратмаг шаир үчүн сәадәтдир! Башгаларыннн сөз, дүшүнчә вә дујғу пәрдәләрн алтында кизләниб галмаг исә шаир үчүн фәлакәтдир». С. Вурғундан сонра мәнзум сәһнә әсәрләрн јараданларын, неч шүбһәсиз, чоху бу ән'әнәдән бәһрәләниши олсалар да, она неч нә әләвә едә билмәмиш, фәрди үслубларынн тәсдигләјәммәмишләр. Сәмәд Вурғуннн мәнзум драм дили Чавиддән сонрақы драматуркијамызын дил саһәсиндә новатор мәрһәләсидир. Одур ки, С. Вурғуннн мәнзум драматуркијасындан данышмаг һәм бу сәнәткарын јарадычылыг наилијјәтләрнндән, һәм дә бүтөвлүкдә мүасир драматуркијамызын биткин бир мәрһәләсиннн мүһүм кејфијјәтиндән бәһс етмәк демәкдир. Бу исә әдәбијјатшүнаслығымызда һисмән аз тохунулан поетик сәнәткарлыг мәсәләсинә бир нөв јени тәрздә мүнасибәт демәкдир.

С. Вурғуннн драматуркијасынын дил-үслуб хүсусијјәтләрн һәмншә вурғуншүнасларын диггәтини чәлб етмиш, әсәрләрн идеја-бәдин тәһлилинн верәркән бу мәсәләјә дә тохунмушлар. Лакин нечә? Анчаг мөвчуд методоложи принцип мәхсус структурал тәдгигат үсулу чәрчивәсиндә вә тәләби сәвијјәсиндә! Јә'ни әввәлчә әсәрнн марксист-ленинчи методолокијаја чаваб верәчәк идеја-мәзмуну тәһлил сүзкәчиндән кечирилиб, драматургун идеоложи-сосооложи мөвгеји дә бурунла мүәјјәнләшдирилмиш вә нәһајәт лап сонра бир-ики ләбсәзлә, јахуд да икичә чүмлә илә дил вә үслубуна тохунулушдур. С. Вурғуннн сәһнә әсәрләрн јарандығы вә сәһнәјә ол алдығы замандан е'тибарән тәнгидчиләри, рә'јинләрн мәшғул етсә дә бу тәһлил чәрчивәсиндән чыхмага чүр'әт етмәмишләр. Онлар мүәллифин исте'дадынын мәһз дил-үслуб кејфијјәтләриндә тәчәссүм тапдығыны дујмуш олсалар да бундан консептуал тәрздә даныша билмәмишләр. Марағлыдыр ки, бу чәрчивәни гырараг һәмнн чәһәтә илк дәфә принципал шәкилдә диггәт јетирән рус тәнгидчиләри олмушлар. Һалбуки, тәрчүмәдә орижинал нә гәдәр итирир! Буна бахмәјараг, В. Гурвич вә А. Адалисин тәрчүмәсиндә «Вагиф»нн, П. Антоколскинн тәрчүмәсиндә «Восходить солнцу» («Күнәш түлу едир») адланан «Ханлар»ын, Т. Стрешневанын тәрчүмәсиндә «Фәрһад вә Ширин»нн мәнзум-драм дили И. Алтман, И. Селвински, Зелински, П. Антоколски вә бу кими сәнәткарлары өзүнә чәлб етмишди.

Бәс, лап әввәлдән С. Вурғуннн мәнзум драм-сәһнә дилин-

дә диггәти чәлб едән ән үмдә кеҗиҗәт нә иди? — Тәбниликлә ше'риҗәтин, садәликлә поетиклиҗин вәһдәти!

С. Вурғун сәнәтиндән һәмишә гаҗғы илә сөз ачан, бә'зән дә онун ән амансыз тәнгидчисинә чеврилән Мәһди Нүсәји «Вагиф»ин илк сәһнә тәчәссүмү заманы мұшаһидә етдикләрини белә үмумиләшдирмишдир:

«Вагиф — Ә. Әләкбәров сәһнәҗә аҗаг басанда... салон дәрин сүкута гәрг олду. Дурна көзлү булагларын сују чагла-жан кими С. Вурғун ше'ри аҗдын вә ифадәли бир гүввәтлә сәсләндикчә тамашачыларын диггәти даһа да күчләнди... Саф мә'налы, аһәнкдар, лакин садә Азәрбајҗан ше'ри бүтүн көнүлләри зәбт еләди...»⁷⁶

Әлбәттә, С. Вурғун җарадычылыгына бәләд олан һәр бир кәс шаирини ше'р җарадычылыгынын дәјәрини лазымынча гиҗмәтләндирә биләр. Мәсәлә бунда дејил. Мәсәлә һәмини ше'рин — лириканын драматик-епик формада тәчәссүмү вә бу кечидә лиризмин, ше'риҗәтин нә дәрәҗәдә өз көзәллиҗини сахлаҗа билмәсидир. С. Вурғун өзү бәдлин дил мәсәләсинә чидди вә мәс'улиҗәтлә җанашдығы үчүн о, драматуркиҗада да бу чәһәтә хүсуси диггәт вермишдир. Шаир вахтилә дејирди ки, «Поезиҗада диллин бөјүк емоционал гүввәти чаплы инсан нитгинин тәбилиҗи илә аһәнкдар олмалыдыр».⁷⁷ О, илк драм әсәриндән башлаҗараг бу принципә садиг галмышдыр.

Һәтта, шаир драматуржи материалын сәһнә тәчәссүмү илә бағлы бә'зи режиссор вә тәнгидчиләрин бир сыра мәнзум монологлары ғысалтмаг тәклифләрини чох сојуг гаршыламышдыр. Тәнгидчиләрдән бирн I пәрдә II шәкилдә Әли бәјин тој мәчлисиндә Вагифин Күлнары гаршылаҗараг она кәлин тә'рифи сөјләмәсини ихтисар етмәји мүәллифә мәсләһәт көрмүшдү. Тәнгидчи драматуркиҗанын үмуми сәһнә дили принципиндән чыхыш едәрәк бу он мисралыг нитгин динамизми вә драматизми ләнкидәчәјиндән еһтиҗатланармыш. Лакин С. Вурғун тә'кидлә бу нитги сахлады. Әсәрин тамашасы заманы Ә. Әләкбәровун титрәк вә диапазонлу парлаг ифасында Вагифин бу нитги тамашачылары һәһәһә җоруб усандырыр, әксинә онларын алгышларына сәбәб олур:

Вагиф

А ғызым, үзүндән көтүр дувағы,
Гој ачыг көрүнсүн аҗын габағы.
Ачыг јашамышдыр бизим нәнәләр,
Кәфәндир, а балам, сәрапәрдәләр.
Нәдир, көзәлләрдә бу пәрдә, бу рәнк,

Чан душтаг оларса, күләрми үрәк?
Җазын лаләсидир ал җанагларын,
Җагут кәнарыдыр, күл додагларын
Чамалын дүңҗадыр, гучағын чәннәт,
Утансын һүспүндән о кор шәриәт!..

Ону да гејд едәк, бу эпизоду мүәллиф җалныз нитгин ахычы, көзәл ше'риҗәтинә көрә јох, һәм дә бу ше'риҗәтдә Вагифин тәбиәтин тәчәссүм етдирән дәрин мә'наҗа көрә сахламағы мүнәсиб билмишдир. Чүнки бу нитг тарихи шәхсиҗәт кими һикбин шаир Вагифин дүңҗакөрүшүнү дүзкүн чатдырырды.

Җахуд, башга бир мисал: јенә дә «Вагиф»ин мәшгләри заманы Җаһар ролуну ојнаҗан Сидги Рухулла III пәрдә, V шәкилдә һәрб мејданында өз галибиҗәтиндән јерә-көҗә сығмыр. Әлиндә ғылынч сағы, солу өлчүр, санки вуруб мәһв етмәҗә тәзә бир ов кәзир. Лакин сонсузлуғуну хатырлаҗараг дахили бир сарсынты кечирир. Вәзир ону овундурмаг истәсә дә хејри јохдур. Белә бир анда вәзирин сөзләринә мәһәл гојмаҗараг Җаһар — Сидги Рухулла:

Хејр! Фәзиләтдән дәм вурма, вәзир,
Дајан бир гул кими әмрә мүнтәзир!
Бил ки, балыг гәдәр ганым сојугдур,
Мин вә'з еләсән дә мә'насы јохдур!.. —

дејир вә јенә сакит олмајыб кәркин-кәркин кәзишир, әлиндәки ғылынчы ојнадараг бирдән үзүнү С. Вурғуна тутараг: «Бах, бурада истәјирәм, дејәм ки, бу ғылынчымла һәр шеји мәһв етмәҗә һазырам».

Әсәрин режиссору Адил Искәндәров хатырлајыр ки, Сидги белә дедикдә С. Вурғун әлиндәки сигарети күлҗабына басыб: «Ајә, сән аллаһ, бир дајан, ше'риҗәти корлама, бу саат...» Әлинә гәләми алараг дефтерә јаза-јаза бирбаша деди:

Җаһар:

Бир бојну олсајды бәшәриҗәтин,
Ону бир ғылынчла вурардым, јәгин!..

Сидги дә өз нитгинин архасынча бу мисралары сөјләди...

С. Вурғунун мәнзум драм дили конкрет олараг бир сыра мәзиҗәтләри илә диггәти чәлб едир. Онун ше'рлә җаратдығы диалог вә монологлар ән мүрәккәб образларын әләгә вә мү-

насибәтләринин, дахили аләмләринин ачылмасына хидмәт едир. Јүксәк еһтираслар, чылғын тәбиәтләр, мүдрикләр, һисси-лирик ләвһәләр... лиризмлә долү бир диллә өз тәһәссүмүнү тапыр.

Дәрин мәналар, фәлсәфи јоzumлар, әхлаги, сијаси бахышлар тәбии вә чанлы диалог вә монологларла тамашачыја чатдырылыр. Бу диалоглар күчлү мәнтиги мұһакимәни, рәмзи-символик мәналары инчә вә ејһамлы шәкилдә ифадә едир. Тәсадүфи дејилдир ки, «Инсан» (1945) кими фәлсәфи-мүрәккәб мүнәричәли фачиәни икинчи дәфә сәһнәјә кәтирән истәдадлы режиссор Мейди Мәммәдов онун ше'ријјәтиндәки дәрин мәналары хүсуси вурғуламышдыр. М. Мәммәдов һејранлыгла демншдир: «Сәмәд Вурғун ше'рлә диалог гурмағын көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр».

Бу хүсусијјәтләринә көрәдир ки, заман өтдүкчә шаирин драм дили вә үслубу бизә даһа чазибәдар көрүнүр. Көркәмли театр тәнғидчиси Чәфәр Чәфәров шаирин драматуржи кәшфләрини јени бахышла арашдырыб гијмәтләндирән М. Арифин «Сәмәд Вурғунун драматуржијасы» (1964) монографијасыны «Фәрәһләндиричи китаб» («Книга, которая радует») адландырымышды. Тәнғидчи һағлы оларағ гејд едирди ки, алимин арашдырмаларынын мәгсәди һеч дә дәнә-дәнә, тәкрат-тәкрат тәһлил едилән С. Вурғунун драм әсәрләрини јепидән тәдғигата чәлб етмәк олмајыб, бәлкә дә даһа нәчиб бир нијјәт олмушдур. Бу нәчиб нијјәт исә илк нөвбәдә С. Вурғунун һансы орижинал драматуржи үсул вә пријомлардан истифадә едәрәк өзүнәмәхсус мәнзум драм үслубу јаратмағ-мәһарәтинин монографик үмумиләшдирилмәсидир.⁷⁴

Һәғигәтәп дә М. Арифин С. Вурғун драмларынын јаратмасында 20—25 ил кәчәндән сонра бу әсәрләрә мұрачәти тәсадүфи олмамашдыр. 60-чы илләрдә социоложи-идеоложи аб-һава мұәјјән дәрәчәдә дәјишмишди. Алим шаирин драматуржијасына јени мејарларла јанашарағ тәнғидин (өзү дә ичәрисиндә олмагла) вахтилә јол вердији бир сыра мәсәләләрә ајдынлығ кәтирмишди. Лакин бунунла белә, шаирин драм дили вә үслубу илә бағлы бу күй дә арашдырылмајан нәғтәләр вағдыр. Бу күй бир даһа ајдын олур ки, С. Вурғунун драм дилини ше'ријјәти јалһыз онун заһри сәсләнмәсиндә — гағијә вә рәдиф, вәзи вә аһәнк системиндә јок, һәм дә ифадә етдији дәрин рәмзи-фәлсәфи дүшүндүрүчү мәна-гатындадыр. Белә диалоглар, монологлар чохчаларлыдыр. Буларын бир чоһу конкрет мәтндә конкрет вәзијјәтлә бағлы персонажларарасы мұнасибәтләри ифадә едир, ејни за-

манда бу күй бизи нараһат едән мұасир идејалары, һәтта социоложи мејлләри ачыглајан афоризмләрдир. Мәсәлән, «Вағиф»ин II пәрдәсиндә Гарабағ һөкмдары Ибраһим хан дејир:

О јандан Түркијә, бу јандан Иран,
Ордан да Русија көндәрир фәрман.
Позмағ истәјирләр чаһ-чәләлымы,
Ғалмамаш дүшүнән мәним һалымы.

Көрүндүјү кими, парлағ ше'ријјәтлә бу күй үчүн дә мұасир сәсләнән бир фикир сөјләнилмишдир. С. Вурғунун тарихи драматуржијасынын мұасирлик күчү мәнз белә парлағ мисраларда тәһәссүм тапдығы үчүн өлмәздир. Бурада о дөврдә мұстәғил јашамағ арзусунда олан Азәрбајҗан халғынын фачиәси, бир ханын тәлеји тимсалында өз ифадәсини тапыр, ејни заманда һәмин фачиәнин башға бир бичимдә инди дә давам етдијини көстәрдији үчүн С. Вурғунун тәсвир етдији тарихи бир детал букүнкү образа чеврилир. Санки бу сөзләр јалһыз бир адамын дејил, бүтөвлүкдә Азәрбајҗан адланан бир дијарын гәлбиндән гопан һәјәчан нидасыдыр: «...позмағ истәјирләр, чаһ-чәләлымы, ғалмамаш дүшүнән мәним һалымы!».

Ону да гејд едәк ки, шаир мәнфи планда јаратдығы образлары күчлү характерләр сәвијјәсинә ғалдырдығы үчүн онларын нитғләри дә мәнтиги вә дүшүндүрүчүдүр. Мәсәлән, «Инсан» фачиәсиндә Алман философу маршал Албертин нитғинә диггәт едәк:

Алберт

Ғағгаз халғларыны тәзчә товламағ
Асан мұмкүн олур... чүнки русларла
Көһнә әдавәт вар араларында...
Өз ган дүшмәниндән интигам алмағ,
Онларда нәсилдән-нәсилә кечир.

Фон Һолтс

Лакин... тәәсүф ки, дәјишмиш онлар...
Онларда дуз-чөрәк, бир дә е'тибар,
Јолдашлығ һисси дә чоһ мөһкәм олур.

Алберт

Тәблиғат, тәблиғат күчләнсә әкәр,
Ојанар тәзәдән көһнә һиссләр...⁷⁵

Көрүндүжү кими, бу диалогда Гафгаз халгларынын психолокијасы, етник-етик тәбиәти барәдә һәртәрәфли мә'лумат вардыр. Тарихимизин индики мәрһәләсиндә философ Албертин фикирләри, тәәсүф ки, аз вахт ичәрисиндә доғру чыхды: «Гафгаз халгларыны тезчә товламаг асан олур...» јахуд да; көһнә һиссләри ојатмаг, тәблиғаты күчләндирмәјин зәрурилији вә с. Нәинки өз дөврү үчүн дејилән, һәм дә бу күнүмүзлә сәсләшән — јәни кетдикчә даһа чох фәлсәфи-соснал мә'на кәсб едән белә диалогларын сәрраст вә тутарлы ифадәси һеч дә ше'ријјәти ағырлашдырмыр. Әксинә, белә дүшүндүрүчү вә һәртәрәфли мәтләбләр тәлгин едән диалоглар садә, ајдын үслубдадыр. Бурада һеч бир мүчәррәдлик, јаланчы-риторик пафос јохдур. Садә, ајдын вә образлы, лакин гафијәли-өлчүлү бир ше'ријјәтлә инчә сијаси-идеоложи сөһбәт апарылыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, С. Вурғун өз тәбии шаир исте'дады сајәсиндә ән мүрәккәб, дәрин вә инчә инсан психолокијасыны, онун мәһәббәт вә нифрәтини, чылғын, зәиф вә зәриф хисләтини бөјүк усталыгла мәнзүм сәһнә дилинә чевирә билмишдир. Онун дөрд тамамланмыш, ики натамам мәнзүм сәһнә әсәриндә («Ики севки», «Шаирин һәјаты»)* инчә мәтләбләрин, зәриф дүјғуларын, бөјүк фәлсәфи фикирләрин ше'р дили илә чанландырылмасы С. Вурғунун поетик исте'дадыны әкс етдирмәклә јанашы, мүасир Азәрбајчан дилинин нечә күчлү, дахили имканлара малик олдуғуну да парлаг шәкилдә нүмајиш етдирир. Вә бу бахымдан С. Вурғунун драм-ше'р дилинин өзү бөјүк рәмзи-фәлсәфи мә'на дашыјыр. Бу дил Түрк дилләри аиләсиндә Азәрбајчан дилинин мәһз елә бир сәвијјәсини әкс етдирир ки, нә онун башга дилләрә еһтијачы вар, нә дә она кимсә ортаг чыха биләр. Бу дилдә дәрин мә'на илә јанашы һәр кәси һејран гојан инчә бир мусиги, һәзин бир лиризм вардыр.

Бәс шаирә мәхсус бу лиризм, бу ше'ријјәт даһа чох драматуржи әсәрин һансы компонентләриндә өзүнү көстәрир?

Илк нөвбәдә зәнкин вә мүхтәлиф типли образларын сәчијјәләндирилмәсиндә, фәрдиләшдирмә вә типикләшдирмәдә (һәр тип өз характеринә ујғун диллә данышдырылыр);

икинчи, садә вә ајдын, тәбии диалог вә монологларын гурулмасында;

* Булардан башга, шаирин «Һүрмүз вә Әһриман», «Бөјүк достлар» адлы јарымчыг галәмш сәһнә әсәрләри дә вардыр (Бах: М. Вәкилов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 144—145, 149—150).

үчүнчү, нитгин ахычы вә рәван, аһәнкдар вә мелодијалылығында;

дөрдүнчү, поетик, һисси-емоционаллығында;

бешинчи, нитгин фәлсәфи-психоложи дәринлијиндә (һикмәт вә афоризмлә долу мүкалимәләрин аталар сөзү, зәрби-мәсәлләр кими сәсләнмәсиндә);

алтынчы, һәм һисси-романтик, һәм сәрт-реалист дөјүш кән характерли мүкалимәләрдә;

једдинчи, драматизмлә јанашы динамизминдә;

сәккизинчи, сәһнә дилинә мәхсус јығчамлыг вә лакониклијиндә вә с.

Һәтта, јүксәк лиризм сәһнәдән бирбаша ешидил-мәјән, пјесин радио верилишиндә сәсләндирилән мүәллиф нитги — ремаркада да ајдынча һисс олунур. Диггәт едәк; «Вагиф» пјесинин икинчи шәклиндә охујурғ: «Шуша галасы. Хан сарајы. Вагифин еви. Тој мәчлиси...»⁸⁰ С. Вурғунун ремаркалары да мәнсур ше'р кими сәсләнир: «Бәрдә јайлағлары. Сәһәр ачылмаг үзәдир. Азәрбајчан көјләринә мәхсус бир тәрәвәт. Турачлар өтүшүр. Кет-кедә күнәш үфүгдән баш галдырыр. Гызлар ики бир, үч бир Ширинин чадырынын гаршысына топлашырлар. Фитнә чадырдан ичәри бахараг гызлара: («Фәрһад вә Ширин»ин I пәрдәси, I шәкли бу ремарка илә ачылыр).

«Вагиф» әсәриндә фәрди сурәтләрин мәһз ше'ријјәтлә долу зәнкин поетик бир диллә сәчијјәләндирилмәси хүсусилә диггәти чәлб едир. Нәинки мүхтәлиф чәһнәләри вә гүтбләри тәмсил едәнләр, һәтта ејни зүмрәјә дахил олан ики нәфәр белә, ејни диллә данышдырылмыр. Мәсәлән, Вагифлә јанашы Видади дә мүсбәт планда, камил, ағыллы, һәссас шаир-инсан кими, вәтәнпәрвәр һуманист вәтәндаш кими бир-биринә чох јахындырлар. Лакин онлар јахын дост олсалар да, тарихи шәхсијјәтләр кими дүнјабахышлары, һәјата мүнәсибәтләри ејни олмамышдыр. Вагиф никбинлији, мүбаризлији, Видади тәмкинни, сәбри, Вагиф чәсарәти вә сәртлији, Видади исә еһтијат вә дөзүмлүјү үстүн тутур. «Һәмәср, һәммәсләк вә дост олан бу ики шаирин бәдни сурәтләрини јарадаркән С. Вурғун онларын һәр бири үчүн елә фәрди бәдни бојалар тапмышдыр ки, бунун сајәсиндә һәр ики сурәт охучунун зәһниндә әбәди һәкк олунуб галыр» (Мир Чәләл). Онларын диалогларындакы чешидли чаларлара диггәт јетирәк:

Видади (әрк илә)

Севда бир дәниздир, — көјләрдән дәрин,
Аста бах, гаралар бирдән көзләрин,
Бурнун ушаг кими дөјәр дашлара...

Вагиф

Хејр! Мән јолдашам учан гушлара,
Дүнја бөјүкдүр, мин бир јувам вар,
Ҳәлә бу дүнјајла мәним давам вар.
Ҳәр тәзә күлүшдән зөвг алмалыјам,
Овчу көзләримдә галмасын, бир кам.
Өмүр вәфасыздыр, бизи тәрк едир,
Ҳәр ағ күн, гара күн өмүрдән кедир...

Видади

Шаир! Һеч алданма дүнја варына,
Иғанма дүнјанын е'тибарына,
Саваб көр, һәр заман јахшылыг ејлә,
Дар күндә аллаһа «кәримдир» сөјлә.
...Ахирәт дүнјасы галачаг бизә.

Вагиф

О да пәрдәдир, көзләримизә...

Вагиф кәндә кәлиб досту Видадини оғлу Әли бәјин тојуна
дә'вәт едәндә нә гәдәр никбин, садә вә сәмини данышыр. О,
јашадығы Гарабағы Видади вә онун арвады Түкәзбана белә
тәрифләјир:

Вагиф

Јох, хала! Һеч горхма, инди баһардыр,
Гарабағ доғрудан, бир лаләзардыр:
Јенә јанаглара сығал вурулур,
Ҳәр дашын дибиндә бир тој гурулур.
Бир јанда тар сәси, бир јанда гавал...
Бүкүр дағ дөшүндә бојуну марал,
Ахыр шырылтыјла көпүклү чајлар,
Кәлир сәчдәсинә улдузлар, ајлар.
Кедәк! Бизим јерләр хош кечәр сизә.

Видади

Кедәк, хына гојаг әлләримизә
Ушаг бизимкидир, мүбарәк олсун!
Кәлинин јоллары күл-чичәк олсун!

12 мисралыг бу лирик диалогун ше'ријјәти зәнкин мә'лу-
маты даһа парлаг нәзәрә чарпдырыр. Илк нөвбәдә Вагиф вә

Видадиниң аиләви јахын достлуғу, бу достлуғун ики шаирин
ади достлуғундан әләвә, һәм дә ханын вәзири бир дипломат-
ла кәндә јашајан ади гоча бир шаирин достлуғуну тәмсил
едир. Иккинчи, илк сәһнәләрдә әсәрин гәһрәманы Вагифин ха-
сијјәти вә һәјата мүнәсибәти парлаг поетик бир диллә ро-
манттик сәпкидә ачылыр.

Мә'лумдур ки, драматик әсәрдә ән мүнһум компонентләр-
дән бири конфликт гәјнағыдыр. Кәркин вә мүрәккәб конф-
ликтләрин һәм интим-аилә, фәрди-психоложи планда; һәм дә
сијаси-соснал сәчијјәдә јарадылмасында драм дилиндән јығ-
чамлыг, емоционаллыг вә мә'налылыг тәләб едилир. Мәһз бу
кејфијјәтләр шаирин мәнзум әсәрләриндә даһа габарыг нә-
зәрә чарпыр. I пәрдә II шәкилдә Вагифин әтрафында баш
верән мүнһум һадисәләрдән бири Хураманын шөһрәтпәрәст-
лик еһтирасынын ачылмасыдыр. Бу һадисә о гәдәр мә'налы,
символик јарадылыб ки, шаир истә'дадына һејран олмамаг
мүмкүн дејил. Вагиф өз һәјат јолдашынын мә'нәви бошлуғу-
ну, хәјанәтини һисс едир. Бу просесдә диалоглар заһирин ди-
намизмдән чох, сакит, тәмкинли, паузалы, лакин кәркин-дра-
матизмлә долу лирик-психоложи диалогларла әвәз олунур.
Хураманын үрәјиндәкиләри кизләтмәк чәһди, Вагифин исә
тәмкин вә сәбрлә ону ашкарламаг мејли илә бағлы диалогун
узанмасы нәнинки јоручу тәсир бағышлајыр, әксинә образла-
рын руһи-психоложи кәркинлијини даһа габарыг нәзәрә
чарпдырыр. Шүбһәсиз, бурада мә'налы, аһәнкдар ше'ријјәт
аз рол ојнамыр. Диггәт јетирәк: Демәли, Әли бәјин тојунда
Елдарла бағлы Хан Вагифә гәзәбләнир, мәчлиси тәрк едир.
Вагиф тәкләндијини һисс едәрәк фәлсәфи дүшүнчәләрә да-
лыр. Бу заман Хураман кәлир. Хураман Вагифлә Ханын ара-
сындакы мүнәгишәдән чох нараһатдыр. Она көрә јох ки, әри-
ни үрәкдән семир, онун тәлејини дүшүнүр; она көрә ки, әри-
ни вәзирликдән чыхарсалар, шан-шөһрәт әлдән кедәр. Хура-
манын характеринин бу чизкисин ашағыдакы диалогда мәһ-
рәтлә ачылыр.

Вагиф (Хурамана):

Нә вар, фикирдәсән сән, еј сәрвиназ,
Амандыр, өртмәсин еј назлы никар,
О, ај чамалыны гара булудлар!

Хураман

Нијә, нә дәрдим вар, аллаһа шүкүр!
Һара бахырамса, хејир көрүнүр...

Вагиф

Јох... Сәнин сәсиндә бир титрәјиш вар,
Кәл мәнән кизләмә, ач сөjlә ашкар!

Хураман

Һеч, бир аз инчидир мәни бу гүрбәт

Вагиф

Јох, бу да олмады, дүз даныш афәт!
Јалан јарашмајыр, күл додаглара...

Хураман

Быј... Јахшы, нә дејим, мән бәхти гара?

Вагиф

Аһа... бундан даныш, даныш көрүм сән,
Нијә өз бәхтинә гара дејирсән?..

Көрүндүјү кими, бурада Хураман тәкчә гәлбиндәкиләри кизләтмәк үчүн јох, һәм дә еґоизминдән доған бир әда илә Вагифлә сәмими сөһбәтдән бојун гачырмаг истәјир. Вагиф әсәби һал кечирсә дә, бир шаир-әр аличәнаблыгы илә буну дујмамыш дејилдир. О, Хураманга гаршы өз һәссаслыгыны вә әр ләјагәтини сахламагла онун нараһатлығынын сәбәбини һәр вәчһлә үзә чыхармаға чалышыр. Бурада заһирән драм-һәрәкәт нәзәрә чарпмыр, әвәзиндә характерләрин дахили-мәһви-психоложи драматизми күчләнир. С. Вурғунун драм дили мәһз бурада һәмин дәрин психоложи анлары бүтүн тәбилији илә чатдыра билир.

Шаир-драматург бурада һадисә вә сәчијјәләрин мәзмунуна ујғун елә сәрраст ифадәләр сечмишдир ки, бирчә сөзү белә дәјишмәк јанлышыға кәлириб чыхарыр. Һәмин епизода бир дә диггәт едәк: Хураман «Һара бахырамса, хејир көрүнүр» — дејәркән ачыг-ашкар истәһза едир. Вагиф дә бу истәһзаны дујмамыш дејилдир. Бәс, нә үчүн Вагиф онун истәһзасына даһа истәһзалы шәкилдә чаваб вермир? «Јох... сәнин сәсиндә бир титрәјиш вар» әвәзинә, «истәһза вар» — дејә дә биләрди. Амма Вагиф белә етмир. Чүнки Вагиф белә демиш олсајды, Хураманын һиккәси елә о андача үзә чыхар, Вагиф онун гәлбинин дәринликләриндәки гаранлығы, шөһрәтпәрәстлик азарыны мејдана чыхара билмәзди. Вагиф һәләликдә өз арвады илә һәссас, гајғыкеш әр, зијалы-шаир

кими давраһны: «Сәнин сәсиндә титрәјиш вар» — демәклә онун һәјәчанларына шәрик олдуғуну билдирир. Вә бу һәрәкәтилә тамашачынын көзүндә бөјүјүр, Хураманын белә аличәнаб әрә стдији хәјанәтә нифрәт һиссини хејли артырмыш олур. Чох заман мүбаһисәләрә сәбәб олан 9-чу шәкилдә, зиндан сәһнәсиндә Вагифин Хураманы гәзәблә рәдд етмәси бәзи тәнгидчиләрә хош тәһсир бурахмырды. Мәсәлән, Мәммәд Арифлә Меһди Һүсәјн арасында вахтилә белә мүбаһисә баш вермишди: М. Һүсәјн Вагифин бу һәрәкәтини илк нөвбәдә чанлы вә һәгиги инсана мәхсус бир хүсусијјәт кими гиймәтләндирдији һалда, М. Ариф исә буну «Вагиф кими инчә руһлу бир инсан Хураманы зиндандан рүсвајчылығла говдуғу заман чох габа рофтар едир» — дејә писләмишди.⁸¹

Бу мәсәләдә, бизим фикримизчә, М. Һүсәјнин мүлаһизәси даһа доғрудур. М. Арифин мүлаһизәси исә даһа чох С. Вурғунун тәгдим етдији сәнәт һәгигәтинә әсасланыр. Әкәр һәјәтда бир гадын әринин өлдүрүлмәсинә разылыг верәрәк (әр горхусундан хилас олараг башгасына ашна-јар олмағы гәбул едәрсә), сонра өз һәрәкәтиндән пешиман олуб әриндән үзр истәјәрсә, әр ону бағышласа јахшыдыр, бағышламаса? Әлбәттә, бу суалын бир чавабы олар: бағышламамалыдыр! Анчаг С. Вурғунун мәнзум сәһнә әсәриндә бу һәјәт һәгигәти сәнәт дили илә елә тәрздә тәгдим олунур ки, охучу хәјанәт јолуна гәдәм басан, сонрадан исә тутдуғу әмәлдән дәрин сарсынты кечирәрәк пешиман-пешиман әринә јалваран бир гадынын әфви барәдә фикирләшмәјә мәчбур олур. Чүнки, М. Ариф демишкән, Хураманын, зинданда өлүмүнү көзләјән Вагифин јанына үзр истәмәјә кәлмәси ади пешиманчылыг дејилди, бу бир нөв «һалаллыг» алмаг иди. Һәм дә үстәлик Вагиф дә ади бир әр јох, нәчиб тәбиәтли әр иди. Белә олмасајды, о, Хураманы рәдд етдикдән сонра мүтәәсир:

Вагиф

Будур, јер үзүнүн әшрәфи инсан,
Јарадыр күндә бир һичранлы дастан.
Нәјди о јазығын, нәјди күнаһы?
Инди чөлләрмидир онун пәнаһы?
Инсан! О мүгәддәс бир кәипатдыр.
О саф гәлби позан јалныз һәјәтдыр...

(тез пәнчәрәдән)

Гапычы, гапычы чағыр кедәни!
Оғул! Лап ојатды о маһны мәни...

Бә'зән јанылса да көзәл бир мөләк,
Ондан ијрәнсә дә һәр дујан үрәк,
Буна мүгәссирдир, шүбһәсиз, заман... монологуну

сөјләмәз вә үстәлик: гапычынын: «Өзүнү гајадан атды Хураман...» репликасындан сонра ачы фәрјадла:

Оф! Партла, үрәјим! Јазыг Хураман!

Бизим ешгимизи мәнв етди заман — дејәрәк сарсылмазды!

Одур ки, С. Вурғунун тәгдиминдәки мүтәфәккир Вагиф әр олмагла јанашы гуманист бир философ, бир психологдур. О, Хураман кимиләринин фачиәсини дөврүн, заманын фачиәсини кими «охумаға» гадирдир.

Хураман мүрәккәб, ејни заманда фачиәви бир сурәтдир. О, С. Вурғунун сәнәткар кәшфидир. Доғрудур, «Ган ичиндә» романында да мүәллиф Вагифлә Гызханым арасындакы әр-арвад мүнәсибәтинин кәркин-психоложи вәзијјәтләрини устәлыгла јаратмышдыр: «Вагифин сынағлы көзләри арвадына раст кәләрәк парлады, она гаршы бәсләдији вә бә'зән тәрәддүд доламбацларына далан ешги јенидән чанланды. Шух вә еһтираслы бир тәбәссүмлә:

— Гызханым, бајрамын мүбарәк! — деди вә бахышы илә ону башдан-ајаға охшады.

Гызханымын бајрам фәрәһи ифадә едән чөһрәсини санки әринин илтифатындан үркәрәк дәјишилди. Титрәк бир чизки онун инчә додағларына бир икраһ чиласы верди. Вагиф бүтүн инчәликләринә гәдәр бәләд олдуғу бу чөһрәдәки дәјишлији сизди. Горхдуғу олмушду: онун бајрам нәш'әсинә артыг зәһәр гарышмышды...».

Лакин, шүбһәсиз, Гызханымла Хураман арасында әрә сојуг мүнәсибәт маһијјәтчә фәрғлидир. Хураманы јолундан чыхаран онун шөһрәтпәрәстлији, шан-шөһрәт дүшкүнү олмасыдыр. «Гызханымы исә әзиб үзән, көврәлдән башға сәбәбдир: «Гочалыг — кәнчлик, көзәллик — чиркинлик кими тәзадлар данма онун һәјатыны зәһәрләјир». О, Хураман кими «горхулу көзәл» дејил, дәрдли көзәлдир».⁸¹а Көрүндүјү кими, С. Вурғун шаирин өзүнүн: «Етмәдим сәд һејф ким бир маһи-рүхсарә никаһ, Гәдир билмәз һәмдәмилә сјләдим өмрү тәбаһ» мисраларына ујғун тарихи һәгигәтин тәсдиғи наминә онун аилә фачиәсини бир гәдәр дә шиддәтләндирмишдир. Ичтимаи-тарихи шәраитин фачиәсини шәхси-нитим хәтлә даһа да габартмышдыр. Хураман, М. Нүсәји деминкән, «һача дилли», мүтәрәддид, икили характерли гадындыр. С. Вурғун

Хураманын фачиәли тәләјини белә кәскин бојаларла тәгдим етмәклә, онун кими гадындарла јахшы «дәрс вермишдир».

С. Вурғунун мәнзум диллә сәчијјәләндирмә үсулу јалныз мүсбәт образларын тәсвириндә дејил, мәнфи типләрин тәсвириндә дә өзүнү көстәрир. Тарихи шәхсијјәт олмағ е'тибары илә мүбаһисәли гаршыланан Гачар бә'зиләринин дүшүндүкләри кими бир о гәдәр дә биртәрәфли верилмәмишдир. Гачарын Гарабаға һүчуму «тәбәәлијиндә олан Ибраһим хана «гулаг бурмасы» вермәк идими, јохса, «јаделли ишғалчынын гәсбкарлығы?» мәсәләси тарих вә мүасирлик проблеми бахымындан гисмән ашкарланды. Инди бизи марағландыран С. Вурғунун бу образы јарадаркән истифадә етдији зәнкин бәдди дил бојалары, рәнкарәнк нитг чалары, бәдди пријом вә үсулларыдыр. Әслиндә, С. Вурғунун тәгдим етдији Гачар һәм Иран һөкмдары Аға Мәһәммәд шаһ Гачардыр, һәм дә физики нагислији учбатындан инсанлыға гаршы сон дәрәчә амансыз бир деспотдур. О, физики зәрбәјә дүчар олдуғундан гәдәр бөјүмүшдур. Она көрә дә Гачарын:

Мәни ушаг вахты ахталадылар,
Үзүлдүм дүнјанын һәр не'мәтиндән,
Гисас алмалыјам бу дүнјадан мән!... — демәсини

онун өзүнә бәрәәти кими гәбул едә биләрик. Аңчаг бу мә'нәви шикәстлији доғуран физики нагисликдир. Бу физики хәсарәт исә мә'нәви нагислик доғурмушдур. О, садистлијә јуварланмыш, инсана әзаб вермәкдән зөвг алып, Тифлиси јандырыб ода галајыр. Елләри сојуб таласа да, инсанлары гул кими әмрә мүнтәзир етсә дә, гылынчы данм ганлы олса да, лакин о раһат ола билмир.

Нә гәдәр ки,

«Дүнја танымамыш һәлә адымы...
Кәрәк ган алтында галсын бу дағлар,
Бағлансын гапылар, сөнсүн очағлар,
Көнүлләр ајрылсын сирдашларындан,
Чајлар јарадылсын көз јашларындан! — дејәрәк

јени бир мүһарибәјә башлајыр.

Мүәллиф Гачарын ганичичилијини күрчү гардашларын вурушдурулмасы сәһнәсиндә бүтүн дәншәти илә тәсвир етмишдир.

С. Вурғунун мәнзум драм дилиндә сијаси-сосиал мотив дә даһа експрессив нәзәрә чарпыр. Елә сијаси-сосиал мәсә-

лөлөр вардыр ки, бунлары нэср дилиндэ тэгдим етмөжэ чалы-
шан язычы мүүжэн дэрэчэдэ публисистикадан јаха гуртара
билмир. Бу да охучуда эсэрин бэдин кејфијјетинэ гаршы
шүбһэ доғурур, ону јорур. Лакин С. Вурғунун драматуркија-
сында сосиал-сијаси чаларлар өз мэнзүм бэдин ифадэсини
јүксэк ше'ријјэтдэ тапыр. Һэтта сијаси сөһбөтлөр дэ охучу-
ну усандырмыр, онун һиссинэ, шүүруна јол тапыр, асанлыг-
ла јаддашлара һэкк олунур. Мәсэлэн, Ибраһим хан өз вэзи-
ри Вагифдэн кет-кедэ гүввөтләнэн халг үсјанларыны нечэ
јатырмаг барэдэ мәсләһәт истәјир.

Ибраһим хан

Вәзир! Бу сөзләри гојун бир јана,
Вәзијјәт харабдыр, јол көстөр мана.

Вагиф

Елдэ чан гојмады ағыр веркиләр
Сиз дэ ганунларла галсаныз әкәр,
Доғма баланыз да јад олачагдыр,
Күлүнүз көјләрэ соврулачагдыр.

Шејх (хана јалтагланараг)

Бәли дэ, бәли дэ, чох сеvir сизи,
Дағыдын, пәјләјын хәзинәнизи,
Бәлкә дојачагдыр ачларын көзү.

Вагиф

Дахили вәзијјәт беләдир дүзү
Халг разы галмаса бир һөкмдардан,
Һакими гурд кими дидәчәк заман...

Бу диалогда Вагифин сон репликасы о гәдәр һәјати вә
фәлсәфидир ки, һәм образын гәјәсини, идеалыны әкс етди-
р, һәм дэ аһәнкдар бир кәлам-афоризм кими дилләр әз-
бәри олур:

Халг разы олмаса бир һөкмдардан,
Һакими гурд кими дидәчәк заман.

Драматург белә диалоглардан усталыгла ше'р-монолог
да кечә билир. Бу кечиддә мұкалимә тәбиилијинә зәррә гә-
дәр нөгсан кәлмир.

Ибраһим хан

Јахшы, веркиләри азалтсаг бир аз,
Ишләр дүзәләрми?

Вагиф

Бундан кар ашмаз!
Мәнчә, пә олса да бу күндән белә,
Вичдан азадлығы лазымдыр елә...

Ибраһим хан

О нәдир елә?

Вагиф

Қор кими галмасын инсан,
Галхсын, чәһаләтин гаранлығындан!
Ачылсын һәр јердә мәктәб, мәдрәсә,
Балалар гуш кими версин сәс-сәсә,
Дағларын дөшүндән јоллар чәкилсин,
Јоллар кәнарында күлләр әкилсин...

Ханлығын вәзири кими шаир Вагиф өз ислаһатларыны
мәһз белә шаиранә тәрздә чатдырыр. Бу нитг һәм дэ мә'нәви
вичдан азадлығы барэдә тезис — монологдур.

С. Вурғунун сәһнә әсәрләриндә, белә мәгамлар чохдур.
Мәсэлән, «Вагиф»дә Гачарла Вагифин, «Фәрһад вә Ширин»-
дә Азәр бабанын, «Инсан»да Шаһбазын бир чох диалоглары
гәһрәманлары бизә даһа јахындан таныдыр, фәлсәфи моно-
лог сәвијјәсинә јүксәлир.

Вагифлә Гачарын 8-чи шәкилдә гаршылашдырылмасы —
сөзлә вуруш, ше'рлә дөјүш сәһнәси кими дүңја драматурки-
јасында ән кәркин вә оријинал сәһнәләрдән бири һесаб олу-
на биләр. Бу сәһнәдә санки ики дүңјакөрүшү, ики аләм үз-
үзә кәлир. Бурада Вагиф дэ, Гачар да фәрди характер өлчү-
ләриндән чох-чох кәнара чыхараг бүтөв бир бахышлар сис-
теминин тәмсилчиләринә чеврилирләр. Сәрраст сөзләр, ре-
плика вә атмачалар ох кими, күллә тәкин һәдәфә дәјир. Дө-
јүш узаныр, лакин кәркинлик, динамизм эәифләмир, әксинә
күчләнир, даһа да гүввөтләнир. Сөзләр, ифадәләр елә сечил-
мишдир ки, бир сөз, бир ифадә о биринин јаранмасына тә-
кан верир. Вагиф Гачары сөзлә бағладыгда, Вәзир, Шејх она

гаһмар чыхыр, көмәкчи олурлар, диалогла дөјүш давам едир. Шәрти оларак бу сәһнәни шаирин елә Гачарын дили илә дедији бир ифадә илә сәһијјәләндирмәк олар: «Гылынчлар чарпышыб иш көрән заман, нејләр дедијиниз гуру бир вичдан?!» Бәли, бурада вичдан сәһи-сөзү илә күч-зор гылынчынын дөјүшү кедир. Әлбәттә, сөз дөјүшүндә шаир, гылынч дөјүшүндә һөкмдар гәләбә чалыр. Әслиндә, бу дөјүш мараглы вә мәнтиги експозисија кими һәјат һәгигәтинин ганунаујгун давамдыр.

Бу сәһнәдә Вагифин Гачарла дејишмәси она көрә Вагифин гәләбәси илә битир ки, өлүм-зиндан тәһдидинә бахмајараг Вагиф сон анда кәскин иттиһамларындан чәкинмир:

Гачар

Вагиф, инди кет,
Сарај һәјатыны бүсбүтүн тәрк ет,
Кәрәк јашамасын гәдрнашүнас!

Вагиф

Сәнсә һәгигәтин ағзына даш бас!
Мән аз көрмәмишәм бу сарајлары,
Бурда көјә чыхан аһу вәјлары...
Көрмүшәм шаһларын вәфасыны мән,
Ханларын зүлмүнү, чәфасыны мән,
Көрмүшәм заманын мин рузкарыны,
Дустаг аналарын көз јашларыны.
Нифрәт! Ган чанағы тачлара нифрәт!
Вар олсун азадлыг, бир дә мәнәббәт!..

Бу нитг ади диалог ахарындан чыхараг монолога чеврилир. Буна монолог-иттиһам демәк олар. Чүнки бурада кәркин сөз дөјүшү кетдији заман зидд чәбһәләрин биринин сөз-силаһ еһтијаты түкәнир, бу тәрәф сусмалы олур, галиб тәрәф исә һәлә дә өз силаһ сурсатындан истифада едәрәк дүшмәнә өз арамсыз атәшини јағдырмагла давам едир. Диггәт едиләрсә ајдын көрүнәр ки, шаир-драматургун бүтүн мәнзум пјесләриндә белә барышмаз конфликтләрдән јаранан драматик ситүасијаларда сон сөз монолог шәклиндә мүсбәт гәһрәманларын олур. Белә иттиһам-монологлара «Ханлар»да да, «Инсан» әсәриндә дә раст кәлирик. Вагифин Гачара, Шаһбазын алман философу Алберто гәти чаваблары кли-

макс сәһијјәсинә галхыр. Чүнки бу нитгдә ифадәләрин интонасијасы, мәна кәркинлији кет-кедә артыр, шиддәтләнир вә гәтијјәт кәсб едир. Лакин бу кәркинлик, шиддәтләнмә «Вагиф»дә даһа чох еһтирасларын заһирән гызышмасы, нитгин интонасијасынын јүксәлмәси, јәни фортедә — учадан кедирсә, «Инсан»да заһирән сакит, лакин кетдикчә дәринлијә ишләјиб әсәбләри, руһу тарыма чәкән пианода сакитчә баш верир.

Алберт

Нә гәдәр фүрсәт вар... чалышын јенә
(О, Шаһбаза дөнәрәк, горхутмаг јолу илә)
Де, өлүм шириндир... Јохса јашамаг?

Шаһбаз

Мәним гиләкаһым һәјатдыр анчаг.

Алберт

Икисиндән бири... дөнсәниз әкәр,
Һәјат олачагдыр сизә мүјәссәр.
Лакин әввәлкини десәниз јалныз,
Әмримлә одлара јаначагсыныз.

Шаһбаз

(фикрә кедир)

Һәјатмы, өлүммү — бөјүк суалдыр...
Елә бил јерләр дә, көјләр дә лалдыр...
(ничран нәғмәси чалыныр, Шаһбазын үзүндә төбәссүм ишыглары парлајыр)

Алберт

Нечин сусурсунуз, шириндир һәјат?

Шаһбаз

Чох ширин олса да, әсирәм... һејһат!

Алберт

Артыг чаваб верин, философ Шаһбаз!

Шаһбаз

Чәнаб, данышырам... Дајанын бир аз.

Алберт

Һа... һа... ким илә?

Шаһбаз

Өз вичданымла...

Күнәшли, күндүзлү асиманымла.

Бу диалог, көрүндүү кими, заһирән сакит, ләпк, паузалыдыр. Лакин күчлү потенсинал дахили психоложи драматизмә маликдир. «Вагиф»дәки түввәтли чылғын еһтираслар вә характерләр чарпышы бурада һисс олунмур. С. Вурғун өз философ гәһрәманыны жүксәк интеллектуал сәвијјәдә, гүввәтли зәнкин мә'нәвијјата малик инсан кими јаратмышдыр. «Вагиф»дәки сәрт, бир гәдәр сол-болшевик кәскинлији мүдрик сәнәткарын үслубундан чәкилиб кетмишдир. Онун бу дәфәки гәһрәманында Һамлет кими үмүмбәшәридир. «Олум, ја өлүм!» дилеммасы Шаһбазы јалныз өз тәләји илә бағлы дүшүндүрмүр. Ону бүтүн инсанлығын фәчәси нараһат едир. Она көрә дә чавабы бу күн дә мүәмалы олан: «Ғалиб кәләчәкми, чаһанда камал?!» суалы гаршысында галыб. Ејни заманда, Шаһбаз һәм дә ади бир инсандыр, фәрддир. Онун үчүн јашамаг да, һәјат да шириндир. Онун аиләси вар, чох севдији һәјат јолдашы, кәләчәјинә үмид бәсләдији оғлу вар, үстәлик јазмаға башладығы фәлсәфи әсәри вар... Она јашамаг вә јаратмаг лазымдыр. Лакин һәгигәт, мәсләк даһа вачибдир. Она көрә дә Шаһбаз тез-тәләсик гәрар чыхара билмир. Һәгигәтән С. Вурғун бу әсәриндә бәдний јарадычылығын аналитик-психоложи сиррларинә дәриндән јијәләнмиш мүдрик сәнәткар кими һәрәкәт етмишдир. Онун романтизми реализмин психоложи гатларына енмишдир. Онун үслубунда А. П. Чеховун драматуржи үслубуна мәхсус кејфијјәтләр мејдана чыхыр. Бизим охучу вә тамашачылар да даһа чох заһири патетикаја, чошгун еһтираслы нитгә вә кәркин һәрәкәтләрә, интригалы ситүасијалара вәрдиш етдијиндән «Инсан» әсәриндәки мүкалимәләри о дәрәчәдә сәими гаршылаја билмир. Дүздүр, бурадакы ше'ријјәт дә «Вагиф»дәкиндән ашағыдыр, лакин дахили-руһи кәркинлик, үрәкдә вә шүүрда кедән фикир драматизми бурада күчлүдүр.

«Инсан» әсәрини һәссас тәһгидчи-тәдғигатчы көзү илә арашдыран Б. Нәбијев јазыр: «Инсан»ы әввәлки пјесләрдән фәргләндирән чәһәтләрдән бирин дә драматургун фәрди үслубу, һәјаты бәдний идрәк вә ин'икас үсулу илә әләгәдардыр. Романтик вүс'әт, әгли вә емоционал чәһәтләрин вәһдәти — С. Вурғун истә'дадынын бу субјектив кејфијјәтләри мүһарибә мөвзусунун јени сәпкидә ишләнмәсинә, мүһүм ичтиман-әхлағи проблемләрин галдырылмасына имкан вермишдир». ⁸²

С. Вурғунун мәнзум драм дили мүхтәлиф типли вә мүхтәлиф темпли мүнәгишә вә коллизиялары, интим-һисси вә социал-фәлсәфи конфликтләри бүтүн мүрәккәблији вә чешидлији илә експрессив тәрздә ифадә едир. Даһа чох интим бәдбин руһда јазылан «Шаирин һәјаты» адлы јарымчыг сәһнә әсәриндә мүәллиф драматик диалоглары һисси-емоционал, сентиментал аһәнкдә елә мәһарәтлә көкләмишдир ки, сөзләр-мисралар инилтили каман мусигисини хатырладыр. Шаирин илк кәнчлик илләринә доғма олан биографик һиссләр ше'р ахарына дүшәрәк рәван-рәван, шырыл-шырыл үрәкләрә ахыр, гәлбләри титрәдир: Шаир Елоғлу доғма кәндинә кәлмишдир. О, евә дөнмәздән өнчә бирбаша гәбиристанлығы јолланыр, анасыны зијарәт едир. Гәбир дашынын үзәриндә отуруб улајан бајгуш онун гәлбиндәки мүдһиш һиссләри ојадыр. О, хәјалән бајгушла сөһбәт едәркән јахында сүрүсүнү отаран һәмјерлиси чобан она јахынлашыр. Чобанын түтәкдә чалдығы гәмли бајаты ону бир гәдәр дә көврәлдир, вахтсыз итирдији анасынын һәсрәти илә аловланыр, јаныр.

Елоғлу

Аһ, ону бир сахла, гәлбим дидилир,
Ичимдә бир јазыг сәс ешидилир.
Чалма, мән ағласам, ағлар сонам да,
Бајаты дејәрди, јазыг анам да.
Мән һәлә көрпәјкән бешик башында,
О мәни тәрк етди кәлин јашында.

С. Вурғун Елоғлу сурәтинин тәсвириндә вахтилә јазмыш олдуғу «Ачы хатирәләр» адлы ше'риндән јериндә истифадә едир. Бунунла о, драматик образын мә'нәви-руһи сарсын-тыларыны көјнәкли-ачы хатирәләри илә әләгәләндирәрәк даһа тәсирли тәғдим етмәјә мүвәффәг олур. Әсәрә мұрачнәт едәк:

«...Елоғлу элини Ханчобанын чигинә гоҗараг һезин вә тагәтсиз бир сәслә:

Гурбан бајрамыҗды күлүрдү дағлар,
Гоншумуз хыналы бир еркәк кәсди.
О бајрам күнүндә анамы ағлар
Көрәндә үстүмдән бир човғун әсди.

Сәсләр

Esh, bäh, bäh!..

Елоғлу

Атам отурмушду гапымызда тәк,
Өмрүнүн ихтијар, пәришан чағы.
Зоғал мүштүҗүнү түстүләдәрәк
Јенә төкүлмүшдү гашы-габағы.

Сәсләр

Сағ ол, вар ол, һалал олсун!..

Елоғлу

Нәјди дүшүндүрән о јазығлары —
Евдә нә түстү вар, нә исти газан,
Позулмуш даима һаггын илгары,
Дејин јанылмасын тарихи јазан.

Сәсләр

Елминә баракаллаһ!...
Елминә баракаллаһ!...

Елоғлу

Ушаг әзиз күндә сынмасын дејә,
Анам өз чегизи јорғанүзүндән
Мәнә үст көјнәји тикди һәдијјә.
Мән дә ики дәфә өпдүм үзүндән.
Аһ, меһрибан ана, аһ, әзиз ана,
О күндән бәридикр һәсрәтам сана.

Ханчобан

Дајан, дајан, башына дөнүм, далыны демә, лап үрәјим
гана дөндү. Кәл кедәк, бирчә кәл кедәк... кәл, анајын сүдү
сәнә һалал олсун, кәл башына дөнүм!...

(Ону чәкә-чәкә апарыр. Бајгуш јенә мөзар дашына гонуб
охујур, һава гаралыр)».

Бу сәһнәдә ше'ријјәт, лиризм епик лөвһәни, епик мәнзә-
рәни һејрәтамиз бир драматизмлә тәчәссүм етдирик. Бу мә-
гамда драматик гәһрәманын мә'нәви сарсынтылары, фачиә-
ли, бәлалы тәлеји Ханчобанла јанашы, охучунун да «гәлби-
ни гана дөндәрик».

С. Вургунун истәр тарихи, истәрсә дә мүасир мөвзулу
драматик әсәрләриндә һәм персонажларарасы конфликт-
ләр, һәм дә ејни бир персонажын дахилиндә баш верән мү-
нағишәләр — коллизиялар чаларлы аһәнкдә, сәрраст об-
разлы диалог вә монологларла әкс етдирилир. Мәсәлән, на-
тамам пјесләриндән олан «Ики севки»* әсәри башдан-баша
кәркин дахили зидд һисс вә дүшүнчәләрин тоғгушмасына
һәср едилмишдикр. Сырф аилә-мәишәт мөвзусунда, интим-
психоложи руһда јазылан бу сәһнә әсәринин чәми икичә
пәрдәси мә'лумдукр. Бурада Маһникар адлы кәнч бир гады-
нын өзүндән хејли јашлы рәссам әринә вә ону он илдән
артыг севән мусигишүнас Јунисә мүнасибәти инчә чаларлы,
рәнкарәнк бојалы бир ше'ријјәтлә тәчәссүм етдирилмишдикр.
Маһникарын мә'нәви сарсынтылары ајдындыр: бир тәрәф-
дә севмәдији, лакин өвладынын атасы, һөрмәт етдији гоча
әри Лоғман, диқәр тәрәфдә исә ону пак-тәмиз бир мәһәб-
бәтлә севән һәмјашыды кәнч Јунисә... Онун дахили аләми,
тәрәддүд вә гәтијјәти анасы Исмәт ханымла диалогда пар-
лаг ачылыр. Ана гоншуда чалынан мусигијә алудә олан
Маһникары ағыллы сөзләрлә реаллыға гајтарыр.

Исмәт

Гызым, нә салмышдыр Лоғманы дәрдә?
Нә чох фикирләшир бу сон күнләрдә?

* Бу әсәр, ејни заманда, «Илк севки» дә адландырылыр. С. Вургун
өзү 1941-чи илдә «Бак. рабочий» вә «Советское искусство» гәзетләриндә
рус дилиндәки чыхышларында бу әсәри «Первая любовь» адландыр-
мышдыр (Бах: «Бакинский рабочий», 17 март 1941; «Советское иску-
ство», 23 март 1941).

Маһникар

Нә. билим, ај ана! Бәлкә дәрди вар...

Исмәт

Јох, онун дәрдини өјрән, Маһникар!
Өзкәси дејил ки...

Маһникар

Нејләјим ана?

Исмәт

Һәр вахт меһрибан ол, јахын дур она,
Јазыгдыр, үрәји сыныгдыр бир аз.

Маһникар

Сынан бир үрәји јамамаг олмаз
Өзү дә дујур ки, гочалмыш бәдән,
Јазығын голлары дүшмүш гүввәдән.
Нә десән гәлбинә тохунур о дәм,
Еһ, ана! Нејләјим мән тәлеји кәм?

Исмәт

Сән нијә бахтындан күсән кимисән?

Маһникар

Чүнки бир гочанын јолдашыјам мән
Онун үрәјиндән кечән ағрылар
Мәни дә јандырыр...

Исмәт

Сағ ол, Маһникар!
Сағ ол, көзәл гызым, бах, белә даныш!

Маһникар

Ана чан! Мәндә тутар галмамыш:
Јунис дә көзүндән ганлы јаш төкүр
Мәним дә руһума гаранлыг чөкүр
Он илдир о мәним архамча гошур,
О мәнә гәлбини ачандан бәри
Елә бил зинданда кечир күнләри...

Лакин белә тәрәддүдләринә бахмајараг, Маһникарын
кәлдији гәти гәрар анасына ашағыдакы чавабында сон дә-
рәчә мә'налы ифадәсини тапыр:

Маһникар

Јанылма, чан ана, бил ки, дүнјада
Бир күн дә әһдими вермәрәм бада.
Лоғман гочалса да, әдур илк әрим,
Онунла кечмишдир көзәл күнләрим.
Бир намәрдлиқ олар мән атсам ону,
Бир матәмә дөнәр бајрамын сону!..»

Бу сәпкили нитгләрдә һәјәчанлы характерин мә'нави-
руһи аләми һәртәрәфли ачылып, характерин дахили икилик-
дән хилас олагаг мә'нан бүтөвләшдијини көрүрүк. Гәлбин
тәбии мејлинин әхлағи вәзифә илә тоггушмасы вә чарпыш-
масы күчлү драматик коллизија јарадыр. Буна бахмајараг,
Маһникар фәч'и гәһрәман сәвијјәсинә јүксәлмир. Чүнки
онун варлығына һаким кәсилән зидд һиссләрин коллизија-
сы әхлағи гануналарын хејринә олагаг өз гәлбинин тәбии
мејлләринә галибијјәтлә сонә чатыр. Һәтта накам ашиггин
интиһары да бу коллизијаны дәринләшдирә билмир. Одур
ки, бу сәһнәләр мелодраматик сәчијјә дашыјыр. Лакин
јарымчыг олса да, «Ики севки» пјеси дахили драматизми
парлаг ифадә едән ше'ријјәтли диалог вә монологлар әсәри
кими мә'налыдыр. С. Вурғунун сәһнә әсәрләриндә бир-
биринә зидд, антогонист мәнәфеләр чарпышы адәтән ча-
ларлы, чешидли аһәнк газаныр. Бу үслуби чалар нәинки
башга-башга әсәрләрдә, һәтта бир әсәрин мүхтәлиф сәһнә-
ләриндә вәзијјәтә көрә дәјишир. Мәсәлән, «Вагиф»дә би-
ринчи пәрдә 2-чи шәкилдә Вагифин Хураманла диалогу
даһа чох руһи-психоложи аләми, әсл инсана мәхсус мүрәк-
кәб әһвали-руһијјәләрин драматизмини ифадә едирсә, дөр-
дүнчү пәрдә 9-чу шәкилдәки диалоглар исә каһ «сакит»
дахили-руһи сарсынтыны, каһ да гүввәтли әсәби һајгырты-
ны тәчәссүм етдирир. 9-чу шәкилдә Хураманын мә'јус вә
пешиман әһвали-руһијјәсини С. Вурғун һәм дә вәзијјәтә
көрә башга бир аһәнкдә јаратмыш олдуғу һәзин-инилтили
маһны илә ашкарламаға мүвәффәг олур.

Хураман

Бир чејрандым, үркүтдүлөр жатагымдан,
Бир гуш идим, айры дүшдүм будагымдан.
Күлөк эсэр, жарпаг дүшөр, чичөк солар...
Биран галмыш мәним бу чан отагымдан.

Алданмыш Хураманын пешиманчылыгыны, етдији чинна-
јетдән азаб чөкдијини бу лирик парча нә гәдәр дә тәсирли
ифадә едир!

Дүшүндүрүчү мә'налы диалог вә репликалар чох заман
фәлсәфи, һикмәтли бир ифадәјә чеврилир. Шаирин әсасән
гоша гафијә, мәснәви шәклиндә гурдугу диалог вә монолог-
лар мә'на дәринлији илә јанашы лаконизми илә фәргләннр.
Вахтилә И. Селвинскинин доғру сөјләдији кими, әсәрдәки
һәмин һикмәтли сөзләри вә афоризмләри чыхарыб айрыча
китаб шәклиндә чап етдирмәк олар. Булардан бир нечә-
сини јада салаг:

«Бир јерә топлашса бүтүн гүввәләр,
Гүввәтин үстүнә мин гүввәт кәләр».

«Мејвәсиз ағачдыр хәјалсыз инсан,
Күнәшсиз бир баһар саралыб солар,
Хәјалсыз кәләчәк гаранлыг олар...»

«Ана мүгәддәсдир, ана доғмадыр,
Ән бөјүк мәһәббәт јалныз онадыр»

«Бу торпаг дејилдир, бир лаләзардыр,
Бурда һүнәр дә вар, намус да вардыр...»

(«Ханлар»дан)

«Өјрәнмәји өзүнә ар билән бир шәхс,
Дүнјада мә'рифәт газана билмәз».

«Кәнчлији ешг илә кечирсән әкәр,
Һәјатын һәр дәми дүнјаја дәјәр».

«Шүүр һаким олан һәр бир мәчлисә,
Танры сәчдә гылыб мәләк баш әјәр».

«Чөрәксиз бир өлкә һәр вахт ач галар,
Дүшмәнә даима о мөһтач олар».

«Чох ширин олса да хәјал не'мәти,
Ахырда чох олур, гәми, мөһнәти».

«Хәјал ганад верир гәлбә, вичдана,
Хәјал дашлары да кәтирәр чана...»

«Кимсә дәрк еләмәз чан мөһнәтини,
Билмәз габагчадан өз гисмәтини».

(«Фәрһад вә Ширин»дән)

«Вичдан дедикләри бир һәгигәтдир —
Бешији, мәзары әбәдијјәтдир».

«Алдада билмәмиш дүнјанын вары,
Бир мәсләк ешгилә јашајанлары».

«Күнәши өртсә дә гара булудлар,
Јенә күнәш адлы бир гүдрәти вар».

«Гызылы удса да гара торпаглар,
Јенә гүјмәтини өзүндә сахлар».

«О күнәш кәнчлијин тымсалыдыр, бил,
Кәнчлијин күнәши саралан дејил».

«Бөјүк тәбиәтләр јараныр аз-аз,
Һәр јердә, һәр заман инчи тапылмаз».

(«Вагиф»дән)

«Кәнчлик јаранмышса башы учалыг,
Инсанын башыны әјир гочалыг».

«Нә јазсан, үрәклә јарат дүнјада,
Үрәксиз јаранан тез кедәр бада».

(«Ики севки»дән)

Бә'зән драматик образын диллиндән сөјләнилән бирчә
мисра, кичик бир реплика дәрин вә кениш фикир ифадә
едән, афоризмә чеврилир. Белә һалда һәмин ифадәнин ши-
фаһи халг јарадычылыгы, јохса, шаирин өз јарадычылыг
мәһсулу олдуғуну тәјин етмәк чәтин олур. Даһа доғрусу,
шаир фикри елә јығчам вә үмүмиләшдиричи дејә билир ки,
һәмин ифадә мәһз әсрләрин сынағындан чыхыб кәләрәк
дилмиздә јашајан аталар сөзү, зәрби-мәсәл мәғамы қасб
едир:

«Сојуг мәзара да зинәтдир, инсан!»

«Ағылсыз көпәкләр улдуза һүрәр»

«Һәр кечәнин бир күндүзү вар»...

Шаирин белә сырф өз јарадычылыг мәһсуллары олан
афоризмләри илә јанашы, мәшһур аталар сөзү вә зәрби-
мәсәлләри өзүнәмәхсус ше'ријјәтлә даһа аһәнқдар сәслән-
дирән бейтләри дә диггәти чәлб едир. Мәсәлән:

Аталар сөзүдүр, жахшы гулаг ас:
Асланын еркэји, дишиси олмаз! — жахуд,
Агзынын дадыны нэ билир киши,
Чиба төкөрлөр ки, гара кишмиши.

С. Вурғунун ше'ријјәти нлә јени һәјати-естетик гүввә та-
пан бу мәшһур афоризмләр јаддашлара әбәди һәкк олунур.
Шаир-драматургун милли фолклора сөјкәнән ше'ријјәти
алгышлары шүарчылыгдан узаг, даһа тәбни вә тә'сирли
чатдырар:

Гој бир дә јухусуз галмасын Вәтән,
Дүшмән атларынын ајаг сәсиндән!

Гој, хошбәхт јашасын Одлар өлкәси,
Бурдан кәсилмәсин тој-бајрам сәси!

Һәмишә шад көрүм үзүнүзү мән,
Бир ағры кечмәсин үрәјиниздән.

Одлар өлкәсинин азад гызлары,
Өпсүн алныныздан баһар рузкары. вә с.

Белә рәнкарәнк нүмунәләрин сајыны наинки чохалтмаг
олар, һәтта бунлары мөвзу-идејасына көрә группашдырмаг-
ла һәјат фәлсәфәси, гуманизм, вәтәнпәрвәрлик, вичдан, геј-
рәт, сәнәт, зәһмәт, мәнәббәт, көзәллик, гочалыг, чаванлыг
вә с. кими хејли саһәјә аид биткин, мүкәммәл һикмәтли сөз-
ләр, алгыш вә гарғышлар коллексијасы јаратмаг олар.
Лакин әсас мәсәлә ондадыр ки, кәлама чеврилән белә афо-
ристик ше'р-диалоглар бә'зән образларын сәчијјәсини фәр-
диләшдирмәклә јанашы, мүәјјән конкрет концепсија, есте-
тик бахыш, жахуд мүхтәлиф дүнјакөрүш ифадә едир. Белә
диалоглар персонажларын тәбиәтини һәр чәһәтдән ашкар-
лајыр; онун ичтимаи амалыны, зөвгүнү, варлыға мүнәси-
бәтини тәјјин едир. Мәсәлән, әввәлләр, јә'ни өмрүнүн ахыр-
ларына гәдәр әсасән шән-никбин тәбиәтли шаир Вагифлә,
онун досту, һәмкары мүтәфәккир Видади һәјата мүнәсибә-
тиндә бамбашга адамлардыр. Һәр икиси гуманист, вәтән-
пәрвәр, јүксәк амал вә вичдан саһиби олмаларына бахма-
јараг бири бу дүнјанын «әзабына гатлашмағы», дикәри исә
нә гәдәр имкан вар, бу дүнјада кам көтүрмәји үстүн тутур.

Вагиф

Гапыја гојмурам, чан мөһнәтини,
Ичирәм дүнјанын һәр шәрбәтини,
Күндүзләр охшајыр мәни сарајлар,
Кечәләр сирдашым улдузлар, ајлар...
Һәр күлүн рәнкиндә бир чанлы сәнәт,
Нә гәдәр тәмиздир, сафдыр тәбиәт.
Мәним дә ојлағым дағдыр, дәрәдир,
Көнлүм көзәллијә бир пәнчәрәдир,
Дүнјанын сиррини көрүрәм ордан...
Бир парча сүмүкдүр севдасыз инсан.

Белә саф дүшүнчәләрә далан романтик шаир даһа чох
реаллыға, көзәлликләрә бағлыдыр. Онун романтикасы мәһз
варлыгын көзәлликләриндән, тәбиәтин фүсункарлыгын
вүс'әт тапмышдыр. Она көрә дә шаир дејир:

Чохду бу дүнјанын көзәлликләри,
Бә'зән чилвәләнән назлы бир пәри
Шәһла көзләрини сүздүјү заман
Чәннәти алырам мән бу дүнјада.
Гој нисјә далынча шејхләр јүјүрсүн,
О нисјә чәннәти гој онлар көрсүн...

Лакин Вагифин бу нитгиндән белә чыхмыр ки, о, елә
јалныз ејш-ишрәт ашиги, көзәлләрин вәсфи үчүн јаранан
бир шаирдир. С. Вурғун Вагифи сарај шаири адландырыб,
ону јалныз еротик ше'рләр мүәллифи кими көздән салан-
лара һәлә вахтилә јаздығы лирик вә эпик ше'рләриндә ту-
тарлы чаваб версә дә, бурада һәмин мәсәләни чох тәбни,
инандырычы бир сәмимијјәтлә «һәлл етмишдир». Вагифлә
Видадинин кәнддә көрүшү сәһнәсинә диггәт јетирәк: Вида-
ди Вагифи «бәркә чәкир»:

Видади

Јахшы, нә тапмысан о сарајлардан?
Сән ки, зөвг алырсан көзәлдән, јардан?

Вагиф

Чохдур Гарабағда көзәл сәнәмләр,
Бахдыгча күл олур, дәрәдләр, әләмләр.
Мәндән чох узагдыр һәр бала, һәр гәм,
Јалныз көзәлләрди Мәккәм, Мәдинәм.

Видади

Демэк, көзөллөрчин унутдун бизи?
Унутдун өз ана бешижимизи? — дежиб Вагифи сон
сынаға чэкдикдэ Вагиф артыг эввэлки зарафат-шухлуғу бир
кэнара гојараг чидди көркөм алыр вэ эсил һагигәти дејир:

Вагиф

Мән орда олмасам, ган чыхар днэ,
Гушлар да аглајар елләримнэ.
Хан мәнән утаныр, чәкиннр бир аз,
Мән кетсәм, гырғынын һесабы олмаз...

Лакин буна бахмајараг илк сәһнәләрдэ Вагиф никбиндир.
Вагифин никбинлији о гәдәр бөјүкдүр ки, әзиз, јахын адам-
ларын һәсрәтини дә тәбии гәбул едир, тәсәлли илә дејир:

Көзүм көзүнүздән узаг олса да,
Көнүлдән-көнүлэ јоллар көрүнүр.

Бу афоризми чох заман доғмаларымыза әлимиз чатма-
дыгда тәсәлли үчүн ешитдиририк. Чох тәбии сәсләнән Ваги-
фин бу репликасы бир афоризмә чевриләрәк бу күн дә јаша-
магдадыр. Белә афоризмләрин һәм дә бәдин концепсија, ес-
тетик-фәлсәфи вә психоложи бахыш мәгамында сәсләнмәси
исә мәтндахили мәнтигә әсасланыр. С. Вурғун һәјатда олду-
ғу кими, бәдин јарадычылыгыда да сон дәрәчә сәрбәст, лакин
мәф'улијјәтли олмушдур. О, һансы формада олур-олсун, бә-
дин материалда өз естетик концепсијасыны ифадә едә билир.
Ше'рләриндә бә'зән бәдин ичәрисиндә мө'тәризәдә, бир мис-
ра илә (мәсәлән, «Зәнчинин арзулары»нда «Бә'зән дилсиз
бир вүгарла гылынч чәкир гәһрәманлыг»), поемаларында
лирик рич'әтләрлә, мәсәлән, «Муған»да:

«Мәгсәдим фәлсәфә дејилдир, достлар,
Нә јазсам, көрүрәм өз көзүм илә,
Мәнән дә бу үслуб галсын јадикар —
Мәним дә өз сазым, өз сөзүм илә
Нә јазсам, көрүрәм өз көзүм илә» — сөјләјәрәк өз

ачыг-бирбаша мүнәсибәтини билдирир. Драматик әсәрдә исә
буна имкан јохдур. Мүәллиф бурада пассив, образлар исә
фәалдыр, активдир. Одур ки, шаир өз мәрәмыны образларын
дили илә ифадә етмәли олур. Инди бурада да кәрәк, драма-

туржи сүжетә — дахили мәтнә хәләл кәлмәсин. Мүәллиф
фикри драматуржи сүжетин ахарында, һисс олунмадан, һәм
характерә, һәм дә конфликтә ујғун шәкилдә чатдырылсын.
Шаир-драматург образларын мукалимә ахарында сүжетә уј-
ғун формада өз естетик «мән»ини ифадә едә билир. Мәсәлән,
хәјал, романтика мәсәләси, билдијимиз кими, С. Вурғунун
јашајыб-јаратдығы илләрдә әксәрән социалист һагигәтинә
јад естетик категорија кими мубаһисәли олмушдур. С. Вур-
ғун исә һәлә ше'рә кәлдији күндән хәјалын, романтиканын
һанадларында пәрвазлапыб учмушдур. Вә өзү һәмишә шаи-
рин, сәнәткарын ајрылмаз кејфијјәти кими романтиканы јүк-
сәк гијмәтләндирмишдир. Лакин 20—30-чу илләрин сијаси-
идеоложи аб-һавасы тәләб едирди ки, С. Вурғун өз роман-
тик концепсијасыны дәјишсин. Бу, о илләр иди ки, марксист
тәнгид МК-нын көстәриши илә шаирин гаршысында мәсәлә-
ни романтик бојаларла јарадараг өз естетик концепсијасы-
бөјүк гуручулуғ ишләриндән јазмалы, ја да... Дүздүр, бу хә-
бәрдарлыгдан сонра шаир өз мөвгејини дәјишмәди, јухары-
да дедијимиз кими, тарихи мөвзуја кечди. Тарихи әсәрләри-
ни романтик бојаларла јарадараг өз естетик концепсијасы-
нын һәјатилијини вә сәнәтдә үстүнлүјүнү нүмајиш етдирди.
Һәм дә романтика бардә өз үрәјиндәкиләри персонажларын
сәчијјәсинә ујғун шәкилдә диалоглар вәситәсилә демәјә мү-
вәффәг олду. О, «Вагиф»дә Вагифлә Видадинин, «Фәрһад вә
Ширин»дә Азәр баба илә Ширинин диалогларында бу мәсә-
ләни бөјүк усталыгла әкс етдирә билмишдир. Диггәт едәк:

(Вагиф ахшам гәриблијинә шаиранә нәзәрлә)

Ах, бу ахшам нә көзәлдир, ондакы мә'наја бах,
Парчаланмыш ағ булудлар көјдә бағдаш* гурараг.

Тәбиәтин сафлығына гулаг асыр узагдан,
Кәлин кими бәзәк вуруб ај да чыхмыш отагдан.
Нә тәмиздир, нә парлагдыр, мейтабын сүд бәнизи.
Ән мүгәддәс хәјаллара дө'вәт едир о бизи.

Видади

Хәјал ширин не'мәтидир бу ачы кайнатын...

Вагиф

Хәјал доғма баласыдыр бизим ана һәјатын,
Онун көзү көр олса да севәчәкдир, бу ана,
Јазыг, бәдбәхт баласынын басачагдыр бағрына.

* Бардаш гурмаг мә'насында.

Бу диалогда ики магама диггэт едэк. Биринчиси одур ки, варлыга мұнасибәтдә бири никбин, дикәри бәдбин олан бу ики шаир хәјала, романтикаја мұнасибәтдә бирләширләр, зөвләри, гәнаәтләри үст-үстә дүшүр. Демәли, С. Вурғун јенә дә о фикирдәдир ки, шаирә романтика лазымдыр. «Ана һәјатын доғма баласы олан хәјалсыз» сәнәткар кечинә билмәз.

Икинчиси исә будур ки, С. Вурғун «Онун көзү кор олса да севәчәкдир бу ана, санки бәдбәхт баласыны бағрына басан кими!» — демәклә јенә дә романтиканы горумаға, севмәјә дәвәт едир. Хәјалы «ана һәјатын көзү кор, шикәст, лакин доғма баласы» адландырмасы әлбәттә, өз дөврүнүн сијаси-идеоложи тәсири иләдир. Одур ки, Видадинин «Хәјал ширин һәмәтидир бу ачы кайнатын...» демәси образын сәчијәсинә даһа ујғундур.

С. Вурғунун романтикаја мұнасибәти кет-кедә чилаланырды. Тәхминән дөрд ил сонра јаздығы «Фәрһад вә Ширин»дә (1941). Азәр баба илә Ширинин диалогунда дејир:

Азәр баба

...Чох ширин олса да, хәјал һәмәти,
Ахырда чох олур гәми, мөһнәти.

Ширин

Лакин Азәр баба, хәјалсыз өмүр,
Ганадсыз гуш кими јазыг көрүнүр.
Хәјалдыр, дүнјада ән бөјүк әсәр,
Бу ајлы, улдузлу, күнәшли көјләр,
Хәјалла көрүнүр бу гәдәр көзәл,
Хәјал сәһнәсидир бу һөкми-әзәл.

Азәр баба

...Хәјал ганад верир, гәлбә, вичдана,
Хәјал дашлары да кәтирир чана,
Лакин хәјалын да дәһшәтләри вар...
Бәли... хәјаллар
Бә'зән һәгигәтә бојалар вурур,
Тәрлан әвәзиндә сәрчә учурур...
Хәјал мәләк кими күлүмсәјәрәк
Инсаны көјләрә галдыра билир,
Одур ки, адына хәјал дејилир.

Ширин

Бу ки, чох көзәлдир!..

Азәр баба

Көзәлдир, анчаг
Көјдә нә чадыр вар, нә дајаначаг,
Адамын көзләри гаралыр бирдән,
Енир башы үстә дурдуғу јердән.

Фитнә

(онун сөзүнү кәсәрәк)
Сыныб шил-күл олур, габырғалары

Ширин

Бәс нечин көјләри јаратды танры?*

О ки, ән дүһалы бир сәнәткардыр.

Азәр баба

Онун јаратдығы торпаг да вардыр,
Сән торпагдан јапыш, бурдадыр гүввәт,
Көјләрдә көрдүјүн о зөвг, о сәнәт,
Инсан хәјалынын сонсуз јолудур,
Инсанса торпағын, сујун оғлудур.

Фикримизчә, бу диалог чох тәбнидир. Һәм дә ше'ријјәтлә долу динамизмә маликдир. Диалогу јарадан һәр үч реплика јени мә'нанын ортаја кәлмәсини шәртләндирир. Һәм

* Бурада Ширин «танры» дејәркән, һеч шүбһәсиз, Ислам дининә мәнхус тәк «аллаһ» мәфһумуну нәзәрдә тутур. «Јери-көјү һечликдән јараданын дүһасына вә мүгәддәслијинә ишарә вурур. Лакин унутулмама-лыдыр ки, «Хосров вә Ширин» әфсанәси Атәшпәрәстлик әјјамына бағлыдыр. Хүсусән, Ширин әсәрдә атәшпәрәстләр дијарына мәнсуб бир гыз кими тәғдим олунур. Шапур Ширинин јашадығы дијар барәдә Хосрова белә мә'лумат верир:

«Бурда һәр сәһәр
Дәстәјлә кәзишир атәшпәрәстләр
Азадлыг севәндир, бу халг әзәлдән...».

Низаминин дә әсәриндә һуриләр гәдәр көзәл олан бу кәбр-атәшпәрәст гызынын⁸³ «бир бөјүк танры танымасы» әлбәттә шәрти һесаб едилмәлидир. Чүнки Азәр баба Һүрмүзә мүрачигәт едир. (IV ч., с. 134).

дә хәјал-романтика мәфһумунун һәртәрәфли izaһы бахымындан да чәлбедичидир. Азәр бабанын сон муһакимәси С. Вурғунун романтика һаггында долғун мунасибәти кими баша дүшүлә биләр. Бурада вулгар сосиоложи тәсир ахтармаг јерсиз оларды. Һансы дөвр, һансы шәрант олмасында асылы олмајараг инсан хәјалла јашаса да, торпагын оғлу кими јенә торпаға, јерә бағлы олмалыдыр.

С. Вурғунун мәнзум драм дилинә мәхсус бир хүсусијјәт дә мисра өлчүләринин јеринә көрә дәјишкәплијидир. «Лејли вә Мәчнун» дастаны Низамидә фарсча әрузун һансы бәһри вә тәф'иләсиндә јазылмышдырса (Һәзәчин мәф'Улү, мәф'Аилүн, фә'Улүн), Фүзули дә өз әсәринин ана дилиндә һәмшәри өлчүдә јаратмышдыр (Фүзулинин гәзәл, мүрәббеләрини чыхмаг шәрти илә). «Хосров вә Ширин» исә јенә Һәзәчин «мәф'Аилүн, мәф'Аилүн, фә'Улүн», тәф'иләләриндә Низами тәрәфиндән јарадылмышдыр. С. Вурғун исә һечә вәзининин ән мәшһур 11-лик өлчүсүндән кениш истифадә етсә дә' бә'зән 7, 9 вә с. һечалардан да истифадә етмәли олмушдыр. Бу, нијә белә олур? Јахуд бу дәјишмәјә һансы еһтијач вардыр? Бәли, мәснәви шәклиндә јазылан классикләрин әсәрләриндә дә белә һаллара јол верилмишдир. Мәсәлән, М. Фүзули «Лејли вә Мәчнун» гиссәсини әсәсән гыса һәзәч мүстәзадында тәғдим-тәсвир едәркән гәфилдән бәһрин салим-бүтөв формасында јарапан гәзәл вә мүрәббә'јә зәрурәт һисс етмишдир. С. Вурғун да беләчә. Диалогун мәзмунуна ујғун олараг мәгамына, јеринә көрә олары узун, јахуд, гыса, конкрет шәкилдә вермәји мәгсәдә-ујғун сајмышдыр.

Мисраларын һечалара көрә узун, јахуд гыса олмасынын нитгин аһәнкинә, ритминә тәсирин вардыр. Мәсәлән, Вагифин чидди, мәналы фәлсәфи нитгин илә Тәлхәјин шух, истәһзалы нитгин ејни аһәнкдә олмадыгы кими, ејни услубда да ола билмәз. Одур ки, Тәлхәк гыса, мәналы амма чевик вә һәм дә ејһамлы данышыр. Оун нитгиндә сатирик-кинајәли халг бәдһи тәфәккүр тәрзи күчлүдүр. Тәлхәјин садә вә ојнаг, јуморлу вә мәналы нитгин охучуну һеч дә дикәр персонажларын чыхышларындан аз чәлб етмир. Әсәрдән бир епизода мүрачидәт едәк... Әли бәјин тојунда Елдарын һәбс олунмасы илә әлагәдар Вагиф чох кәдәрлидр:

Вагиф

Көнлүмдә дүнјанын мин сирри вардыр.
Аһ, дујан, дүшүнән нә бәхтијардыр...
Дәрјалар үстүндә сүзән соналар!
Сиз, еј көј үзүндә учан дурналар!
Дејин, хошбәхтәмми?

(тәлхәк гапыдан бурнуну көстәрәрәк)

Тәлхәк

Чох алышыб, чох јанмајын,
Ушаг кими инанмајын
Бу дүнјанын сәфасына,
Сарајларын вәфасына.

(кедир)

Вагиф

Көр нәләр данышыр ағыллы тәлхәк,
Нәсә, динчәлмәјир синәмдә үрәк...

Бурада Вагифи көзләјән фачиәли бәлалар селиндән хәбәр вердији үчүн Тәлхәк кәдәрли нотларла данышыр. Лакин ејни заманда Тәлхәк олдуғу үчүн, зарафаты, өзүнәмәхсус шухлуғуну сахлајыр. Оун нитгинин услубу, јүнкүл, ифадә тәрзи зарафатјана олса да, вахтилә Видадинин сөјләдији сарај «һәгигәтләрини» дүзкүн билдирир. Һәлә Шекспир фачиәләриндән диггәти чәлб едән «ағыллы Тәлхәк» образы тамамилә милли-хәлги руһда «Вагиф»дә јалныз әсәрин гәһрәманыны дејил, охучу вә тамашачыларыны шән-мәналы күлүшлә чидди дүшүндүрмәјә сөвг едир.

Мәнфи гәһрәманларла бағлы сәһнәләрдә исә Тәлхәк бүтүнлүклә шән вә сәрбәстдир. Белә мәгамда о чидди һәгигәтләри өзүнәмәхсус тәрзәдә тәнгид руһунда сөјләјир:

Әзизим Ибраһим хан,
Бит јерисин јахандан.
Ајағыны бәрк узат,
Хорул-хорул јахшы јат!
Орду чәкибдир Гачар,
Шејпур чалыр гошунлар,
Сән јухуна шәкәр гат,
Јахшы узан, јахшы јат!..

Гој ахсын миллэт ганы,
Чэк башына јорғаны,
Шаһлар бизи боғса да,
Инэк кими сағса да,
Сән јухуна шөкәр гат,
Јахшы узан, јахшы јат!..

Гаравалли услубунда садә, ојнаг, ритмик аһәнкдә олан Тәлхәјин нитги драматургун халг әдәбијјатынын инчәлик-ләринә нә гәдәр јахындан бәләд олдуғуну бир даһа сүбүт едир.

С. Вурғун јалныз јарадычылыг услубу илә дејил, бөјүклүјүндән, кичиклијиндән, садәлијиндән, јахуд мүрәккәблијиндән асылы олмајараг ирили-хырдалы бүтүн персонажлары сәчијјәләндирмә усталығы бахымындан да Шекспир кими дүнја классики илә мүгајисә едилә биләр. Елә кетүрәк, Тәлхәк образыны. Шекспиршүнаслары јалныз Һамлет, Мағбет, Отелло, Крал Лир јох, һәм дә Тәлхәк образы дүшүндүрүр. Онлар Шекспирин јаратдығы Тәлхәк образында јалныз әјләндирмәк јох, дүшүндүрүб тәрбијәләндирмәк усталығыны гијмәтләндирмишләр. С. Вурғунун Тәлхәји дә беләдир. Бу заваллы инсанлар јалныз күлмәк вә күлдүрмәк, әјләндирмәк үчүн јох, бәлкә дә даһа чох инсанлары дүшүндүрмәк вә нәтичә чыхармаг үчүн чанлы нүмунәләрдир. Онлар ағыллы вә намуслудурлар. Сарајларда шаһлара, һөкмдарлара гуллуғ көстәрсәләр дә, һәмишә һағгын, һәгигәтин тәрәфдары олурлар. С. Вурғунун Тәлхәји Вағифин тәләјинә лағәјд дејилдир. О да Шекспирин Тәлхәји кими өзү дүшүнүр вә бизи дә дүшүндүрүр. Гары вә Шејхин тәсири илә Хураман Хана әрә кетмәјә разылығ верәркән, Тәлхәк мүтәәссир һалда Вағифин архасынча дејир:

Нәләр көрдүн, аман, Вағиф!
Нә гансызмыш, заман, Вағиф!
Мән демәдимми чох јанма,
Ушағ кими чох инанма
Бу дүнјанын сәфасына,
Сарајларын вәфасына...»⁸⁴

С. Вурғунун јаратдығы Тәлхәк образы шаирин хүсуси мәнәббәт вә гајғы илә тәсвир етдији Видади образынын мүтәфәккир сәвијјәсинә галхыр.

С. Вурғун драматик образын варлығыны, онун мүрәккәб характери вә даврашыныны диқәр образын мүкалимәсиндә

елә сәрраст шәкилдә әкс етдирә билир ки, охучу чәтинлик чәкмәдән бу сәчијјәни көзләри өнүндә чанландырыр. Мәсәлән, икинчи пәрдә 4-чү шәкилдә Хураманын монологунда Вағифин сарајда кечирдији кәркин руһи сарсынтылар, мүтәфәккир шаир нараһатлығы... бир чох әләмәтләри илә көрүнүр.

Хураман

Кечә фикир, күндүз фикир...
Нә јурд салыр, нә ев тикир.
Елә јазыр, јазыр јенә...
Бир бахмајыр мән дејәнә.
Еһ... баисин еви јансын,
Көзләриндә од галансын.
Әввәл ширин дили варды,
Мәни өпәр, охшајарды.
Гуртарыбдыр инди о да,
Дирикөзлү дүшдүм ода...
Нә бир дурур, нә динчәлир,
Нә көзүнә јуху кәлир,
Һеј дүшүнүр ағыр-ағыр,
Үз-көзүндән булуд јағыр.
Бирдән рәнки дөнүр гана
Киши олуб лап дивана...
Билмәјирәм нә дәрди вар,
Күнүм, кечәм кечир ағлар.

Бу нитг јалныз Вағифин сәчијјәсини әкс етдирмир, о, һәм дә Хураманын өзүнүн мүрәккәб тәбиәтини, худпәсәндлијини, мешшанлығыны ачыб көстәрир. Ајдын олур ки, әввәлләр ширин дили, күләр үзлү әри инди дүшүнчәли кәзир-доланыр. Рәнки булуд кими тутулур. Хураман әриндәки бу дәјишклијин әсл сәбәбини өјрәниб ону арадан галдырмаг һағгында јох, өз күнүнүн «ағлар кечдијини» дүшүнүр.

С. Вурғунун мәнзүм драм дили мүрәккәб сәчијјәләрин, кәркин проблем ситуасијаларын тәбин вә тәсири тәсвириндә дә өз сәвијјәсини көстәрир. Бу нитг «Вағиф»дә Га-чар кими мүрәккәб характерин сәчијјәви хүсусијјәтләрини ачыб көстәрә билдији кими, «Ханлар»да доктор Сөһбәтин, «Фәрһад вә Ширин»дә Ширујәнин тәрәддүдлү, дәјишкән мәнәвијјатларыны да һәр чәһәтдән тәчәссүм етдирир.

С. Вурғун, бә'зи чатышмазлыгларына бахмајараг, бу сурәтләри мәнзүм драм дили илә психоложи чәһәтдән инчәликлә тәсвир етмишдир. Ихтисасча һәким олан Сөһбәт XX әсрин әввәлләриндә јетишмиш, Европа тәһсилли (дәрд ил Фирәнкистанда јашамышдыр) гуманист интеллигент-дир. Совет әдәбијјатшүнаслығы ону «хырда буржуа зијалысы» кими тәгдим етмишдир. Бу доктор характериндән асылы олмајараг һәр һансы мұһарибәјә, синфи вуруша, ингилаблара дүшмән кими әсәрә дахил олур. Мухтар бәјләр өз синфи мәнсубијјәтләри илә, болшевикләрсә јохсуллуғу, зәһмәтсевәрлији вә мәрдлији илә ону чәлб едир. Әсәрдә Сөһбәт чәтин имтаһанлардан кечир. О, көзәл Мәһрибана вурулмушдур. Мәһрибан исә Ханларын севкилисидир. Јаралы, һәм дә өлүмчүл јаралы Ханлар доктор Сөһбәтин әлиндәдир. Мухтар бәј она гәти билдирир:

Мухтар бәј

Бир чарә көстәр ки, галхмасын Ханлар,
Јохса чыхасыдыр әлиндән шикар...

Шәмистан

Доктор! Кәмәндиңә дүшүб шикар,
Бунун көзләмәјими вар, дајанмағымы вар? — дејә

Сөһбәти фүрсәти әлдән вермәјиб рәгибини өлдүрмәјә, сонра да Мәһрибана говушмаға тәһрик едирләр. Сөһбәт өзү дә тәрәддүдләр ичәрисиндә вурнухур. Кәркин руһи сарсынтылар кечирир:

Сөһбәт

Будур, өз рәгибим мөһтачдыр, мәнә
Бунун үчүн севмәди мәни Мәһрибан.
Дағылын гәлбимдән гара шејтанлар,
Јашамаг истәјир мәнән инсанлар.

Лакин Ханларын өзүнү мәрдәнә апармасы, бөјүк үрәклији доктору һејран гојур. О, гәти гәрара кәлир:

Сөһбәт

Өлмәсин кәрәк,
Мән дүшмән олсам да ахан ганлара,
Ҳалалдыр јашамаг гәһрәманлара.

Кетдикчә Сөһбәт жандармларын, Мухтар бәјләрин на-мәрд һәрәкәтләрини көрүб онлара нифрәт едир, Ханларын тәрәфинә — болшевикләр чәһәсинә кечир. Әлбәттә, бу дә-јишмә бәлкә дә бу күн гејри-тәбии сәсләнир. Лакин образын мүрәккәблији, сәрбәстлији кими анлашылмалыдыр. Сөһбәтин Мәшәдибәјлә диалогу бу күн мұбаһисә доғура биләр. Мәшәди бәј: «Дөјүшә чағырыр бизи кайнат» — дедикдә Сөһбәт јары истәһзалы, јары кәдәрли тәрзәдә:

«Дөјүшә... дөјүшә... һәр тәрәф гандыр,
Өлдүрән инсандыр, өлән инсандыр» —

дејә өз етиразыны билдирир. Сөһбәт һәр кәси әдаләтли, вичданлы көрмәк истәјир. Бунун үчүнсә ган төкмәјин бош шеј олдуғуну сөјләјир:

Һәјата кәлдијим илк күндән бәри,
Гәлбимдә севмишәм бизим елләрн.

Билирәм, икидләр јурдудур вәтән,
Бабәк һаггында да охумушам мән,

Лакин о дөјүшләр, о ахан ганлар
О ат белиндәки мәрд гәһрәманлар

Күлдүрә билмәди ағлар вәтәни
Сиз дә икидсиниз, әфв един мәни.

Јохдур мәсләкимдә нә өлүм, нә ган,
Вичдан дүзәлдәчәк һәјаты, вичдан!

Ахычы лиризмлә долу бу нитг нә гәдәр һәјати-фәлсәфи мәтләбләри охучуја чатдырыр. Дүздүр, вахтилә әдәбијјатшүнаслыг доктор-шаир Сөһбәтин бу сөзләрини сәмими һесаб етмиш олса да, онун ган төкмәјин бүсбүтүн дүшмәни олду-ғуна бәрәәт газандырмалыдыр. Бу нитгдә мүчәррәд буржуа гуманизми олдуғуну көстәрмишләр.⁸⁵ Гуманизм — инсанпәр-вәрлик һиссләри әлбәттә, бурада вардыр, лакин онун «бур-жуа» епитети илә сәчијјәләндириләрәк тәнгид олунмасы бу күн мұбаһисәлидир. Гуманизм гуманизмдир, онун нә «бур-жуа», нә «пролетар гуманизми?». Белә тиположи бөлкү вул-гар соснолокизмин нәтичәсидир. Сөһбәтин фикирләриндә мү-әјјән мүчәррәдлик олса да һәгигәти ифадә етдији үчүн ма-рағлыдыр. «Пролетар» гуманизминин дә ахырыны көрдүк. Она көрә дә Сөһбәтин фикирләринә бәрәәт газандырмалы олуруг. Зорла, күч-гүввәтлә, ган баһасына мүвәггәти гәләбә

элдэ етмэк олар, лакин эбэди хошбэхтлик газанмаг олмаа.
Мэшһур рус мүтэфэкири Ф. М. Достојевскинин дедији —
мэн бир көрпәнин тәбәссүмүнү позачаг, онун көз јашла-
рына сәбәб ола биләчәк һәр һансы бир мүһарибәјә, ингила-
ба дүшмәнәм — сөзләри бурада јада дүшүр. Јалһыз Аббас
Сәһһәтләри, Мәһәммәд һади вә һүсәјн Чавидләри јох, «Ни-
чат — мәһәббәтдәдири!» — дејән нечә белә һуманист зијалы-
лары тәмсил едән Сәһбәтин әсәрдә елә сона гәдәр өз мәслә-
киндә сабит галмасы даһа тәбин оларды. С. Вурғун исә ин-
гилаби-сијаси идејанын тәблиғи наминә бу образы ингилаби
инкишафда тәсвир едәрәк онун болшевикләр тәрәфинә кеч-
мәсини көстәрир вә бу дәјишмә просесини сәнәт дили илә
инандырычы јарада билир. Дүшмән чәһһәнин, жандармла-
рын инсанијәтдән кәнар әмәлләри Сәһбәтдә икраһ һисси ја-
радыр. Одур ки, әсәрин финалында Сәһбәтин ингилабчыла-
ры әлә вермәјәрәк мәрдликлә онлары мүдафиә етмәси тама-
милә инандырычы сәсләнир. Диггәт едәк:

I жандарм

«...Бәс, бомба атаны көрмәдиниз сиз?

(пауза)

II жандарм

(әтрафа)

Һәриф данышмајыр...
Демәк сизсиниз?

Сәһбәт

(әтрафа)

Мәһрибан! Кечсә дә тәлејим гара,
Мән сизи вермәрәм жандармлара.

(үзүнү жандармлара тутараг)

Мәнәм! Јандыран да, өлдүрән дә мән!
Горхмурам ганундан вә мәһкәмәдән...

(үзүнү чамаата тутараг)

Кәл ана бешијим, кәл ана вәтән,
Кәл ки, һалаллашаг, өз оғлунам мән,

«Мөһнәт чәмәниндән күл дәрә-дәрә
Јанмышам чәкдијин гара күнләрә.
Чох кеч тапдымса да һаггын јолуну,
Бағышла, еј вәтән, шаир оғлуну!..»

«Фәрһад вә Ширин»дәки Мәрјәм вә Ширујәнин диалогла-
ры бу образларын мүрәккәб характерләрини психоложи чә-
һәтдән даһа мәһарәтлә ачыр. С. Вурғун Низамидән фәрғли
олараг Мәрјәм вә Ширујә сурәтләрини сәрбәст вә тракик
планда тәгдим етмәјә чалышмышдыр.

Ширујә јалһыз аналығынын «вурғуну» кими алчаг, хәја-
нәткар бир еһтирас саһиби дејилдир. О, һәм дә атасынын
тахт-тачына көз диһән һәрис бир ата гатилидир. Хосров ону
бу еһтирасына көрә асанлыгла анасынын үзәринә галдыра
билир. Мәрјәмә о, ики јердән сағалмаз јара вурур. Биринчи
өзү алдадыр, тәһгир едир, сонра да оғлу Ширујәни онун үзә-
ринә галдырыр.

Хосров

Кәл, оғул, вәлиәһд сәнсэн Ирана...
Бу тахт да, бу тач да сәниндир, оғлум...

Одур ки, Ширујә һәлә атасынын гатилинә чеврилмәздән
габаг ики әфвәдилмәз чинајәт төрәдири: һәм аналығынын еһ-
тираслы вурғуну олур, һәм дә доғма анасына әл галдырыр.
Ширујәнин чашгын бир абдал олдуғуну онун ашағыдакы
нитги габарыг тәчәссүм етдирир:

Ширујә

О, ана дејилдир, алчагдыр, алчаг!
Јахын кәл, бу сонсуз гырғынлара бах:
Одур, о Мәрјәмдир ону төрәдән
Онун оғлу дејил, дүшмәнијәм мән!

(бирдән көзләри әксә саташыр)

Аман нә көзәлдир, санки мәләкдир!..
Ким билир, кефини ким сүрәчәкдир?..
Көрәк нә јазмышдыр мәнә гисмәтим,
Мәним дә гәлбимдә вар мәһәббәтим.
Аһ, Ширин... бир кечә сәнә чатсајдым,
Голуна баш гојуб, бир ан јатсајдым...

«...Ширујә җәнә дахил олур. Бир аздан Хосровун аһ сәси ешидилер, Ширујә әлиндә ганлы хәнчәр кери гајыдыр, онлар (вәзирлә — Р. Ә.) дивара гысылыб гулаг асырлар.

Аман... нанкор балам... де, нејлэдин сэн!
Де, һансы намэрддир, сэни өүрэдэн?
Һалал еләјирэм сэнэ ганымы,
Тапшырыб кедирэм ханиманымы.
Сон вэсијјэтимэ гулаг ас анчаг,
О намэрд сэнэ дэ хаин чыхачаг.
Һэр кимсэ, алданма, она инанма,
Хэјанэт одуна сэнсэ дэ јанма!

109

Ата чан вердији анда, огул атасынын сәмиими е'тирафларыны динләдикдән сонра.

...(Шируја вәзири јахалајыб пәрдәнин далына чәкир)

Кәл... онун үзүнә, көзләринә бах,
Сән мәни товлајыб аздырдын, алчаг!
Ал, бу да сәниндир!

Хосров

(Вәзир јыңылыр)

Әлин вар олсун!
Атан әвәзиндә кунәһкар олсун.

(Хосров өлүр, Шируја онун үзүнә һејрәтлә бахыр,
хәнчәр әлиндән дүшүр. Пәрдә).

Көрүндүјү кими, бу сәһнә һәчмчә о гәдәр бөјүк олмаса да, тәсвир олуна һадисәләрин, драматик конфликтләрин вә кәркин ситуасияларынын зәнкинлијинә көрә сечилир. Мүрәккәб драматуржи вәзијјәтләр, бунларын јығчам, лакин тә'сирли, һәм дә кәскин сүр'әтли дәјишмәләри һеч дә С. Вурғунун диалогларынын ше'ријјәтини ағырлашдырмыр. Әксинә, белә мүрәккәб сәһнә вәзијјәтләри мә'налы вә чазибәдар бир диллә охучуја експрессив тә'сир едир. Бу чәһәтдән II пәрдә IV шәкилдә Хосровун Ширинлә сарајда көрүш сәһнәси диггәти чәлб едир. Бурада мүәллиф биләрәкдән драматуржи вәзијјәти кәркинләшдирир. Ширинлә Хосрову көрүшдүрмәздән өнчә Ширинлә Мәрјәми көрүшдүрүр. Хосров һаггында дүрүст мә'луматы олмајан садәләвһ Ширин Хосровла диалога Мәрјәм тәрәфиндән һазырланыр. Мәрјәм дә Ширини јахындан танымадығы үчүн әввәлчә она һиддәтләнир, ону тәһгир едир. Лакин бу гызын мә'сумлуғуну көрдүкдә она јахынлашыр вә өз фачиәси илә ону таныш едир, Хосровун торуна дүшмәмәк үчүн сәрвахт олмағы тапшырыр. Хосров јүксәк шаһанә бир тәрздә Ширинә «өз мәһәббәтини» изһар едәркән, артыг Ширин ону сојугганлы, ағылла динләмәјә һазырдыр:

(... Хосров бөјүк бир вугар вә тәмкинлә дахил олур)

Хосров

Одлар өлкәсинин шаһзадәсинә,
Гәлбиндә чырпынан севда сәсинә
Иран торпағындан саламлар олсун!

(Хосров Ширинә тәвәзәлә баш әјир, Ширин дә
ејни тәвәзәлә баш әјәрәк)

Ширин

Иран һөкмдары даим вар олсун!

Хосров

Нә гәдәр хошбәхтәм көрәли сизи,
Танрым баша вурсун диләјинизи.
Нә әмриниз варса, һазырам чанла,
Бир сәадәт гураг әһди-пејманла!
Олаг һәр гүссәдән, һәр гәмдән азад,
Күнүмүз хош кечсин, көнлүмүз дә шад.

Ширин

Сизин нә дәрдиниз, мәнимкидир гәм —
Мәним көзләримдә ағлајыр аләм...

Хосров

Мәнимми нә дәрдим?
Достумдур мөһнәт...
Кәдаја дөндәрди мәни мәһәббәт.

Ширин

Һансы мәһәббәтдир сизи гәһр едән?

Хосров

Бир сизә вермишәм өз гәлбими мән!

Бура гәдәр Ширин сојугганлы, нәзакәтли вә тәмкинлидир. Лакин бу мәгамда Хосровун ағ јалан данышдығына артыг дөзә билмир:

Ширин

Бәс Мәрјәм, бәс ағлар көзлү о ана? —

дејәрәк Хосрову иттиһама кечир:

Бајаг гулаг асдым үрәкдән она,
О ана гәлбинин одлу наләси,
Тапданан бир ешгин пәришан сәси
Фәлакәт төрәдир...

Хосров көрдүкдә ки, Ширини асанлыгла товламаг мүм-
күн дејил, «дәниздән дәрин камалы вардыр», башлајыр она
һәгигәти сөјләмәјә:

...Бир вахт бүрүмүшдү мәнн дүшмәнләр,
О вахт һәр тәрәфә мән әл-гол атдым,
Безанс дәвләтилә достлуг јаратдым.
Бу достлуг шәртилә Мәрјәмн алдым,
Ешгсиз јашајыб, вахтсыз гочалдым...

Ширин Хосровун фачиәсинә ачыјырса да, она инанмыр.
О јени бир репликасы илә Хосровун характериндәки даһа
бир хүсусијјәти үзә чыхармаға мүвәффәг олур. Һәм дә бу-
нунла заһирән сакит, һај-күјсүз кедән диалогу өз аһәнкин-
дән чыхарараг јени кәркин бир зирвәјә чатдыыр.

Ширин

Бәс, нә чүр олду ки, индијәдәк сиз,
Јашаја билдиниз руһсуз, ешгсиз?

Хосров

Мәрјәмлә јашамыш јалныз бәдәним,
Анчаг јашамамыш үрәјим мәним...

Хосровун дахили маһијјәтинин чох сәрраст шәкилдә аш-
карлајан бу бејт өз тәһгирамиз мәнасы илә Мәрјәмә чидди
тәсир едир. Мәрјәм сәһнәјә дахил олур вә беләликлә дә
диалоглар сәрт, кәскин, дөјүшкән характер алып, персонаж-
ларын һәрәкәтләри драматизмин заһирн чылғын сәһнәләрлә
әвәз олунамасына кәтириб чыхарыр. Кәскин вә драматик вә-
зијјәтләр тез-тез дәјишир, диалогларла һәрәкәт-динамика
јанашы кедир.

Мәрјәм

(гәзәбли дахил олараг)

Сән јалан дејирсән, бөјүк һөкмдар,
Ешгимә анд ичиб вермишдин гәрар.
Инандым сөзүнә мән тәлеји кәм,
Лакин унутма ки, мән дә Мәрјәмәм —

Безанс дәвләтидир архамда дуран!
Бешдаш ојнамасын мәнимлә дөвран.
Оғул анасыјам, нә гәдәр сағам,
Бу Кәјан тахтына од вурачағам!

(Ширујә тәләсик ичәри кирир)

Ширујә

Нә вар? Нә һарајдыр?

Мәрјәм

(Хосрова)

Оғлундан утан!

(Ширујәјә дөнәрәк)

Аһ, оғлум... көрүрсән нејләјир атан?
Сәнә сүд вермишәм бу дөшләримдән.
Јухусуз кечәләр кечирмишәм мәй,
О ки, көзләримдә гојду камымы,
Ал ондан, өзүн ал интигамымы!..

Хосров

(Гылынчыны чыхарараг)

Мәрјәм!.. Бу торпагда мәнәм һөкмдар,
Мәним дә өз һөкмүм, өз ганунум вар!..
(О, Мәрјәмн үстүнә һүчум чәкир)

Ширин

(аралыга кирэрэк)

Мәни доғрудан да севирсәнсә сән,
Гылынчы јерә ат, дүшсүн әлиндән!

(Хосров гылынчыны јерә атыр, тагәтсиз бир вәзијјәт алыр).

Бу сәһнәдә, көрүндүјү кими, нәләр јохдур?! Әсәрдән, орадакы әсас сурәтләрдән хәбәрсиз охучу елә јалныз бирчә бу сәһнә илә танышлыгдан һәм бу пјесин мәзмуну, һәм әсас сурәтләрдән олан Хосров, Ширин, Мәрјәм... һаггында тәсәввүр әлдә едә биләр. Бурадакы мүхтәлиф аһәнкли диалогларда гүввәтли характерләрин дахили аләми, дүшүнчә тәрзи, ниј-јәтләри, сијасәтләри, шүбһәләри, севки вә нифрәтләри, бир сөзлә һисси-идраки аләмләри габарыг үзә чыхыр. Јүксәк ше'ријјәт долу диалог һадисәнин инкишаф хәттинә ујғун олараг әввәлчә лирик-интим емоционал, романтик, ејһамлы тәрздә башлајыр, јаваш-јаваш чиддиләшир вә бирдән сәрт-кәскиң тон алыр, фәч'и-драматик сәвијјәјә јүксәлир. Бурадакы диалоглар данышанларын ифадә етдикләрини чатдырмагла јанашы, кизли сахладыглары нијјәтләри, фикирләри, фикирләринин башлыча истигамәтләрини, едәчәкләри һәрәкәтләри вә с. дә ашкарлајыр.

Беләликлә, «шәрти театр дили вә онун риторикасынын» әксинә олараг С. Вурғунун драм-сәһнә дили өз тәбиилик кеј-фијјәти илә сечилир.

С. Вурғунун мәнзум драматуркијасынын новатор үслуби —хүсусијјәтләриндән јенә дә сөз ачмаг, бу вә ја дикәр кејфи-јәтләрини үмумиләшдириб бәдиң нүмунәләрлә тәһлил етмәк олар. Лақин шаирин мәнзум драм дилинин бу кејфијјәтләри илә, орижинал новатор хүсусијјәтләри илә јанашы, гејри-тәбиң көрүнән, уғурлу нәтичәләнмәјән мәгамлары, гүсурлары да вардыр. Мәсәлән, вахтилә тәнгидчиләрин дә һаглы е'ти-разларына сәбәб олан бир нөгтә: «Ханлар»да Мәһрибанын өз мәнәббәтини илк олараг билдирмәсинин гејри-тәбиң алынмасы... Тәнгид «Азәрбајҗан гызынын бирдән-бирә кәлиб оғлана өз мәнәббәтини е'лан етмәсинә е'тираз едирди. Бизчә, мәсәлә бир гәдәр башга чүрдүр. Мухтар бәјин евиндә әркө-јүн бөјүмүш бу гыз үч ил әввәл ону суда боғуларкән өлүм-дән хылас едән чәсур бир оғланы јаддан чыхармаз, ону ах-тарыб тапар вә һәтта она лагејд олмадығыны да е'тираф едәр. Бурада елә гејри-ади һеч бир шеј јохдур. Дүнја әдәбиј-

јатында да буна бәнзәр епизодлар чоҳдур. Лақин әсәрдә Мәһрибанын һәлә илк пәрдәдә Ханларын евинә кәлиб ана-сынын јанында «хатирә сөјләмәк» бәһанәсилә «гәлбиндә онун јува салдығыны» сөјләмәси бир гәдәр гејри-тәбиң кө-рүнүр. Бурадакы диалог-репликалар тәбиң ахардан чыхыр, мүәллифин мәгсәдинә мүвафиг верилир.

Мәһрибан

Кәлмишәм... Гулаг ас Ханлар!
Гәлбимдә јурд салмыш бир хатирә вар,
Ону сөјләмәјә кәлмишәм сизә
Јүнкүл көрүнмәјим көзләринизә...

јахуд,

Доғрусу... һәр заман көзләримдә сиз,
Кәлиб дурурсунуз бир суал кими,
Каһ ширин, каһ ачы бир хәјал кими...

Еләчә дә Мәһрибанын «Лејли вә Мәчнун»дан бәһс етмәси вә с. бир о гәдәр дә тәбиң сәсләнмир. Јә'ни вәзијјәтдән доғ-мур. Бу мәгамларда ше'ријјәт дә зәифләјир, нитг-мәнтиг пә-ракәндәлији јараныр. Мисал үчүн, «Фәрһад вә Ширин»дә Шапурун Фәрһады мүһарибәдән чәкиндирмәси епизодунда биринчи һиссә һәм мәзмун-мә'на бахымындан, һәм дә ше'-ријјәт чәһәтдән тәбиң, чәлбедичи олдуғу һалда, икинчи һис-сәдә сүжетин мәнтиги позулдуғу үчүн диалог да өз тәбиили-јини вә тәрәвәтини итирир. Бу сәһнәнин I һиссәсиндә Фәрһад Иран ордусу илә вурушдуғу ән гызғын бир вахтда Шапур она јахынлашараг 10 ил әввәлки достлуғу јада салыр, өзү-нүн нә гәдәр бәхтсиз олдуғуну билдирир вә чилдән-чилдә дүшәрәк Фәрһада тә'сир етмәк истәјир:

Шапур

Фәрһад, бир әл сахла!

Фәрһад

Де, кимсән... Шапур?!
Әниз дост... сәнмисән?

Шапур

Әһдимиз будур:
Дар күндә әл вериб көмәк көстәрәк.

Фәрһад

Нә хошбәхт дөјүнүр, синәмдә үрәк.
(онлар гучаглашыб өпүшүрләр)
Он илдир, он илдир ајрылалы биз...

Шапур

Лакин ајрылмамыш үрәкләримиз
Ејни заманда да дост олмушуг биз,
Икидләр достлуға вәфасыз олмаз.

Фәрһад

(дүшүнәрәк)

Әјләшәк... сөзүндә мә'на вар бир аз,
Мәним вәфасызлыг дејил сәнәтим,
Шаһиддир өз гәлбим, өз мәһәббәтим
Де көрүм, сөзүнүн мә'насы нәдир?
Сәнин бу нитгинә нә бәһанәдир?

(Шапур сусур)

Нечин динмәјирсән?

Шапур

Бәхтимдир мәним...
Фәрһад гардашымдыр, Иран вәтәним...
Дағыдыр јурдуму достум, гардашым,
Бүтүн халг ичиндә алчалыр башым.

(Фәрһад фикрә кедир)

Мәним хатиримә рәһм ет Ирана,
Ону өз әлинлә гојма вирана!

Фәрһад

Ираны дағытмаг мәгсәдим дејил,
Давам Хосровладыр, буну сән дә бил,
О мәним ешгими оғурламышдыр,
Һәлә бағрым башы боранлы гындыр.⁸⁶

Бура гәдәр һәр шеј тәбии, ахарынча кедир. Бу һиссәдә
Шапурун да, Фәрһадын да мүнәсибәтләри ајдын вә парлаг

диалог-мүкалимә васитәсилә инандырычы да тә'сир бағыш-
лајыр. Лакин бундан сонра, јә'ни Фәрһадын конкрет вә дүз-
күн чавабындан сонра Шапурун јени һижләјә әл атмасы,
Ширинин дилиндән ујдурдуғу јалана Фәрһадын садәләвһ-
лүклә инанараг чашгын, далгын бир вәзијјәт алмасы, ејни
заманда, чох мә'насыз мүчәррәд бир монолог сөјләмәси геј-
ри-тәбии тә'сир бағышлајыр:

Шапур

Мән бура кәлмәэдим... Ширин көндәрди
Онун да башындан ашмышдыр дәрди.

Фәрһад

Ширинми? О өзү көндәрди сәни?

Шапур

Бәс нечә? О өзү көндәрди мәни.

Фәрһад

Нә дејир, бәс онун мәгсәди нәдир?

Шапур

Дејир ки, бу һәрбә нә бәһанәдир?

Фәрһад

Бәс нечә, Шириндир вәлиһәдимиз
Ону гуртармагчын вурушуруг биз.

Шапур

Дејир ки, төкүлән ганлар наһагдыр.

Фәрһад

Бәс белә, «төкүлән ганлар наһагдыр...»
Чәбһәләр дағыдыб, ордулар алдым,
Дағларын бағрына вәлвәлә салдым.
Нә үчүн, ким үчүн дастан јаратдым?
Әлимлә ган төкүб кұнаһа батдым?!
Оса, бир шөһрәтчин мәни унутду,
Көрүнүр, Хосровун әлиндән түтду...⁸⁷

Доғрудур, шаирин әлжамасында бу мисралардан сонра ашағыдакы парча верилир:

Јох... Јох... јарашмајыр бу сифәт она
Ширин гајыдачаг ана јурдуна.
Ондан үмидими кәсә билмәрәм.

Шапур

Каш ки, сәний олсун о назлы сәнәм
Анчаг өз ордуну, тез ол, кери чәк
Сәндән инчимәсин о назлы мәләк.

Фәрһад

Ehejl Сәркәрдәләр!..⁸⁸

Бу парчада Фәрһад никбиндир, лакин һәр һалда, нәтичә е'тибары илә рәсми факта әсасланмадан сәркәрдәләри сәслә-јәрәк, ордуну дөјүшдән кери сәсләмәси тәәччүб доғурмаја билмир.

Јахуд, «Вагиф»дә чобан, һәм дә XVIII әсрин чобаны бә'-зән мүдриқ философ-шаир кими данышыр. Етираз едиб дејә биләрләр ки, Н. Кәнчәвинин дә чобаны Бәһрам шаһа («Јед-ди көзәл»дә), Искәндәрә («Искәндәрнамә»дә) «дәрс» верир. Әввәлән, Низаминин тәсвир етдији чобанлар јашлы, тәчрү-бәли, дүнјакөрмүш гочалардыр. Икинчиси дә бу чобанлар ади «чобан» дилиндә, садә, мүдриқ данышырлар. Низами «Искәндәрнамә»дәки чобаны белә тәгдим едир:

«Ченин гујәд ан нәгзгујәнде пир,
Ке дәр филсуфан нәбудәш нәзир»⁸⁹

Тәрчүмәси:

(Философлар ичиндә мисли олмајан,
Хош кәламлы бир пир белә дејир)⁹⁰

Лакин Елдар:

Сизә инанырам, вар олун, кәлин,
Тозу да галмасын, ганлы һејкәлин —

дејә Гачара ишарә вурмасы, фикримизчә, о гәдәр дә сәчиј-јәви сәсләнмир. Јахуд:

Көзәл кәләчәји көрүрәм, сиздә
Дүнјанын күчү вар, әлләриниздә!... —

демәси Елдара јох, даһа чох Вагифә «јарашыр».

«Мөһтәрәм шаирә саламлар олсун,
Бу дүнја дурдугча, о да вар олсун!» —

нәгарәти Елдара нә гәдәр јарашырса, јахуд:

«Кәл, кәл, чулу чырыг кәндлијәм мән дә,
Шаһла вурушурам јери кәләндә... —

нидасы нә гәдәр тәбии вә еһтираслы сәсләнирсә, «Бир ағ күн көрмәди, бизим соналар...» мисрасы илә башлајан моно-лог бир о гәдәр патетик, риторик тә'сир бағышлајыр. Әлбәт-тә, белә чатышмазлыглар чох дејил. Бунлар Сәмәд Вурғунун чошгун поетик драм дилинин чаларлы, мә'налы аһәнкинә, фәлсәфи-бәдии тутумуна хәләл кәтирә билмир.

Беләликлә, бәдии дил, драм-ше'р дили илә бағлы араш-дырмаларымыз белә бир јекун сөзү демәјә әсас верир ки, С. Вурғун хүсуси драматуржи мәктәб кечмәмәсинә бахмаја-раг, 30 јашында гәләмә алдығы илк сәһнә әсәри «Вагиф» драматуркија тарихимиздә мәнзүм драм жанрынын ән пар-лаг нүмунәсидир. Онун ики натамам, дөрд тамамланмыш драм әсәри өз парлаг ше'ријјәтилә, фәлсәфи-бәдии долғун-луғу илә, садәлији вә емоционаллығы илә сәчијјәвидир. «С. Вурғунун дили һәгиги поезија дили олараг һәм дилин көзәл ән'әнәләри илә үзви сурәтдә бағлы олан, һәм дә үмум-халг дилинин мүасир јүксәлишини өзүндә әкс етдирән бир дилдир. Сәмәдин дилиндә чанлы халг дилинин, классик ше'р дилинин вә поетик фолклор дилинин бир чох көзәл ән'әнәлә-ри һәрәкәтдә вә инкишафдадыр. Бу дил Вагифин, Сабирин, Ашыг Әләскәрин, халг дастанларынын дилиндә сабитләш-миш, бүллурлашмыш, көзәл тә'сирли ифадә вә ибарәләрдән мүвәффегијјәтлә фајдаланан бир дилдир».⁹¹

НЭТИЦЭ

Миниллик Азербайжан әдәбијјаты тарихиндә драматуркија, јашынын аз олмасына бахмајараг, зәнкин вә шәрәфли инкишаф јолу кечмишдир. Дөврүн, заманын ичтимаи-игтисади тарихини, инсанларын милли-мә'нәви дүшүнчәсини, мүрәккәб руһи-психоложи һаллары тәчәссүм едә-едә мәзмун вә формача долғунлашмыш, јени-јени үслублар, жанр вә бәдии формалар тапмышдыр.

Азербайжан драматуркијасы комедија жанры илә сәһнәјә ајаг ачмыш, милли фачиә жанрында өзүнүн һәм мүасир, һәм дә гүввәтли тарихи тракедија типләрини, тракикомедијасыны јаратмышдыр.

Милли драматуркијамыз һәм реалист, һәм дә романтик ганадларла пәрвазланараг Азербайжан театрыны бир тәрәфдән «Һачы Гара», «Өлүләр», «Бәхтсиз чаван», «Мүсбәти-Фәхрәддин», диңкәр тәрәфдән, «Шейх Сән'ан», «Иблис», «Топал Тејмур», «Од кәлини», «Вагиф» кими рәнкарәнк жанр вә үслублу нүмунәләрлә зәнкинләшдирмишдир.

Азербайжан драматуркијасы һәм дә мөвзу вә проблемләри илә дә рәнкарәнк, зәнкин олмушдур. Онун чешидли сәнәткарлыг нүмунәләри ичәрисиндә мүһүм һиссә тарихи драмларын пајына дүшүр. Тарихи драм жанры да давамлы ән'әнәләри илә диггәти чәлб едир. «Надир шаһ», «Аға Мәһәм-мәд шаһ Гачар»дан башлајараг «Од кәлини»нә, «Вагиф»ә гәдәр тарихи драматуркија өзүнүн мүхтәлиф үслуб чаларларыны мејдана кәтирмишдир.

Тарихи драматуркијамызда јени мәрһәлә Һүсејн Чавидин ады илә бағлы олан мәнзум романтик драматуркија илә сәчијјәвидир. Һ. Чавид мәнзум романтик драматуркијанын баниси олмагла јанашы, онун өлмәз классик нүмунәләрини јаратмыш, бу сәһдә гүввәтли ән'әнә гојуб кетмишдир. Һәмин ән'әнәнин јени, новатор принципләрлә инкишаф етдирилиб тарихи мәрһәләјә јүксәлмәси исә С. Вурғунун ады илә бағлыдыр.

С. Вурғун өз шаир тәбиәтинә ујғун олараг «Вагифин ши-

рин дили» кими мәфтун олдуғу мүасир Азербайжан поетик дилиндә ше'рлә драм јаратмағын әвәзсиз нүмунәсини кәстәрмишдир.

С. Вурғун мәнзум драматуркијасыны даһа чох тарихи мөвзуларда јаратмышдыр. С. Вурғун романтик вүсәтли чошгун вә азад тәбиәтли бир шаир кими тарихи мөвзулара үз тутаркән мүасирлијә хидмәт етмиш, тарихи факт вә шәхсијјәтләри там олдуғу кими тәсвир принципини јох, өз бәдии идеалына ујғун олараг јаратмаг принципини әсас кәтүрмүшдүр.

Даһа чох мүбаһисәләрә сәбәб олан Ибраһим хан, Аға Мәһәм-мәд шаһ Гачар... кими образлары јарадаркән С. Вурғун һеч дә өз сәнәткар тәбиәтинин, јазычы дүңјакөрүшүнүн зиддинә кетмәмишдир. Һәлә ушаглығындан онда формалашан синфи мөвгедән чыхыш етмиш, һуманист шаир тәбиәти илә халг мәнафејини өн плана чәкмишдир. С. Вурғунун зәнкин-ләрә, гүдурған дөвләт башчыларына, залымлара нифрәти деспот һөкмдар образларыны јаратмасына кәтириб чыхармышдыр. О, нәинки јалныз Гарабағын, бүтөвлүкдә Гафгаз рекионунун сијаси тәләјини тәк-тәк адамлар арасындакы мүнәсибәтләр кими јох, сијаси тарихи гүввәләрин арасындакы мүнәсибәтләр кими кәстәрмәјә мүвәффәг олмушдур.

С. Вурғунун тарихи мөвзулу драм әсәрләри сүбүт едирки, шаир һарада тарихә, фактлара вә шәхсијјәтләрә һәгиги бәдиилик, шәртилик принципи илә, өз романтикасы, фәлсәфи үмүмиләшдирмә јолу илә јанашмышдырса, о заман уғурлу, мүасирлик руһу илә ашыланмыш образлар јарада билмишдир: «Вагиф»дә олдуғу кими! Әксинә, һарада тарихи һадисә вә факт, шәхсијјәт сәнәткара «күч» кәлмишсә, орада мүәллифин бәдии үмүмиләшдирмә, сәрбәст сәнәткар әли титрәмиш, чәтинликләрлә растлашмышдыр; «Ханлар»да олдуғу кими!

С. Вурғун шаир Вагифин тарихини, шәхсијјәтинин сиррләрини мүстәгил сурәтдә өјрәниб, һеч бир тарихи-сијаси тәсирә ујмадан өз поетик образыны јаратмаға мүвәффәг олдуғу һалда, «Ханлар» әсәриндә бу сијаси-тарихи нүфуздан јаһа гуртара билмәмишдир.

С. Вурғунун драматуркијасы конфликт вә характерләринин јалныз ичтимаи мә'насына көрә дејил, хүсусән һәр бир сәһнә әсәринә мөхсус ајрыча драматуржи-сәнәткарлыг манералары илә марағлыдыр. Јүксәк бәшәри идејаларын, әхлаги-һуманист һиссләрин тәблиғинә хидмәт етмәсинә бахмајараг «Вагиф»лә «Иһсан» әсәри арасында бу мә'нада фәрг вар-

дыр. «Вагиф» даһа чох фәал, чылғын, заһири еһтирас вә па-
фослу конфликт вә характерләри илә диггәти чәлб едирсә,
«Инсан» даһа чох дахили-потенциал драматизми, фәлсәфи-
психоложи вәзијјәтләри илә јадда галыр.

С. Вурғунун драматуркијасы өз драм-сәһнә дили илә да-
һа чазибәдардыр. Онун јүксәк ше'ријјәтлә јаратдығы чох-
чаларлы диалог вә монологлары, мүрәккәб мәгамлары тәбии
тәрздә тәчәссүм етдирмәјә гадирдир. Онун драм-сәһнә дили
јеринә көрә каһ лирик-емосионал руһда, каһ да дәрин фәл-
сәфи, кәркин ичтимаи-сијаси тонда сәсләнир. С. Вурғунун
мәнзүм драматуркијасы Азәрбајҗан Драм театрыны бу мә-
һнада јени мәрһәләјә јүксәлтмиш, бу театрын коллективинин
инкишафында рол ојнамышдыр.

С. Вурғунун чазибәдар ше'р-поезија театры 30—40-чи ил-
ләрдә олдуғу кими јенә дә өз фәлсәфи-һәјати, һисси-роман-
тик тәбиәти илә охучуну чәлб едир, онуң естетик зөвгүнә мә-
һнави гита верир. Ше'ријјәтлә сүсләнән бу драматуркијаны
охудугдан сонра Әлишир Нәваинин бу мисралары јада дү-
шүр:

«Тә'риф ејләјәнләр олса да нәсри,
Нәзмин нәсрә көрә учадыр гәсри.
Сөздәки һәм өлчү олду, һәм аһәнк,
Нә шәкилдә олса гәшәнкдир, гәшәнк».⁹²

Тәпәдән дырнаға гәдәр милли вә хәлги олан Сәмәд Вур-
ғунун драматуркијасы милли мүстәгиллик јолларында һәр
бир охучунун күндәлик мүталнә китабы олмалыдыр.

ӘДӘБИЈАТ

1. М. Ф. Ахундов. Әсәрләри. Үч чилдә. Икинчи чилд, Бақы, 1961, сәһ. 235.
2. Мейди Нүсејн. Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри. Бақы, 1958, сәһ. 105.
3. Мәмәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри. Үч чилдә. II чилд, Бақы, 1968, сәһ. 335.
4. Г. Хәлилов. «Вагиф» пјеси вә тарихи драм жанры. Бақы, 1964, сәһ. 36—40; А. А. Дадашзадә. Молла Пәнаһ Ва-
гиф. (Һәјати вә јарадычылығы). Бақы, 1966, сәһ. 60—62.
5. Ј. Ахундов. Тарих вә роман. Бақы, 1988, сәһ. 39.
6. Ф. С. Гасымзадә. Мирзә Фәтәли Ахундовун һәјат вә
јарадычылығы. Бақы, 1962, сәһ. 244—245.
7. Ј. Гарајев. Тарих: јахындан вә узагдан. Бақы, 1996,
сәһ. 6.
8. М. Нүсејн. Гәһрәманылыг дастаны. Бах: Әдәбијјат вә
сәнәт мәсәләләри, сәһ. 16—34; М. Ариф. Бөјүк еһтираслар
драмы. «Әдәбијјат гәзети», 1941, 30 март; Мир Чәләл. Халг
шаири Сәмәд Вурғун, Бақы, 1956; Б. Ваһабзадә. Сәмәд Вур-
ғун. Бақы, 1968; Габиб Бабаев. Самед Вурғун. Москва, 1981;
Мейди Мәмәдов. Азәри драматуркијасынын естетик проб-
лемләри. Бақы, 1968, сәһ. 327—329.
9. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 350.
10. С. Вурғун. Әсәрләри. Алты чилдә. I чилд, Бақы, 1965,
сәһ. 24.
11. М. Вәкилов. Өмүр дедикләри бир карван јолу. Бақы,
1986, с. 132.
12. М. Ариф. Сәмәд Вурғун һаггында. «Әдәбијјат» гәзети,
1937, 20 сентјабр.
13. С. Вурғун. «Вагиф» һаггында. «Әдәбијјат» гәзети,
1938, 18 октјабр.
14. М. Исмајылов. Азәрбајҗан тарихи. Бақы, 1992, сәһ.
193; Азәрбајҗан тарихи (И. Әлијевин редакторлуғу). Бақы,
1993, сәһ. 194 вә с.

15. Б. Ваһабзаде. Сәмәд Вурғун, сәһ. 262—264.
16. Г. Хәлилов. «Вағиф» пјеси вә тарихи драм жанры, сәһ. 38; М. Ариф. Сәмәд Вурғунун драматуркијасы. Бақы, 1964, сәһ. 156.
17. Ј. В. Чәмәнзәмнинли. «Ган ичиндә». Бақы, 1968, сәһ. 74.
18. Тоғиғ һүсејнов. Тарихи роман устасы. Бақы, 1986, сәһ. 83.
19. М. П. Вағиф. Әсәрләри. Бақы, 1960, сәһ. 181.
20. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 375.
21. Мейди һүсејн. Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри, сәһ. 34.
22. С. Вурғун. Әсәрләри. IV чилд, сәһ. 59.
23. Театро вә мусиги. «Аға Мәһәммәд шаһ Гаҷар». «Тазә һәјат» гәзети, 1907, 5 декабр.
24. Ә. һағвердијев. Тәнгиди тәнгид. «Иршад», 1907, 11 декабр.
25. К. Талыбзаде. XX әср Азәрбајҗан тәнгиди. Бақы, 1966, сәһ. 297—299.
26. Мирзә Адыкөзәлбәј. Гарабағнамә. Бақы, 1950, сәһ. 75—79; Мирзә Чамал. Гарабағ тарихи. Бақы, 1959, сәһ. 5—9; Ј. В. Чәмәнзәмнинли. Ган ичиндә, сәһ. 133—134; Н. Араслы. XVII—XVIII әср Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи. Бақы, 1956, сәһ. 279; Азәрбајҗан тарихи (Ән гәдим заманлардан XX әсрәдәк). I чилд, Бақы, 1994, сәһ. 530—541.
27. В. Хәләфов. Тарихи һәғигәтләримиз вә бәдин әдәбијјатымыз. «Мәрһәмәт» журналы, 1991, № 3, сәһ. 15—18.
28. Жән Кевр. Хачә шаһ (тарихи роман). Ики китаб. I китаб. Бақы, 1993, сәһ. 5 (Нәшријјатдан).
29. Фиридун бәј Көчәрли. Азәрбајҗан әдәбијјаты, Ики чилдә. I чилд. Бақы, 1978, сәһ. 164.
30. А. һачыјев. Тифлис әдәби мүнһити, Бақы, 1980, сәһ. 95. кы, 1980, сәһ. 95.
31. К. Ә. Босворт. Мусальманские династии. М., 1971.
32. Жән Кевр. Хачә шаһ. I китаб, сәһ. 12.
33. Жән Кевр. Хачә шаһ. I китаб, сәһ. 129.
34. Б. Ваһабзаде. Сәмәд Вурғун, сәһ. 277.
35. М. һүсејн. Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри, сәһ. 190.
36. Г. Бабаев. Самед Вурғун (Очерк творчества), М., 1981, сәһ. 147.
37. С. Вурғун. Әсәрләри, VI чилд, сәһ. 115.
38. М. Фүзули. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, 1958, сәһ. 253.
39. Т. һүсејнов. Тарихи роман устасы, сәһ. 96.
40. И. Альтман. Народная драма «Вағиф». «Театр», 1939, № 5; М. Шагинян. «Вағиф». «Литературная газета», 1940,

- 15 мая; Очерки истории русской советской драматургии. Т. 11, Л.—М. 1966, стр. 56.
41. Ю. Боров. О трагическом. М., 1961, стр. 381; Ј. Гарајев. Фаһнә вә гәһрәман, Бақы, 1965, сәһ. 179.
42. Мейди Мәһмәдов. Театр вә драматуркија сәнәтинин бәзи хүсусијјәтләри. «Азәрбајҗан» журналы, 1961, № 6, сәһ. 223.
43. Ј. Гарајев. Фаһнә вә гәһрәман, сәһ. 179.
44. Мәһмәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 464.
45. С. Вурғун. Әсәрләри. IV чилд, сәһ. 111.
46. К. С. Бузова. Драматургии Самед Вурғуна. Автореферат канд. дисс. М., 1954, стр. 5; И. Әфендиев. Народный поэт Самед Вурғун. Баку, 1966, стр. 56—57.
47. М. Ариф. Әсәрләри, II чилд, сәһ. 371.
48. М. һүсејн. Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри, сәһ. 27.
49. В. Г. Беллински. Александр Пушкинин әсәрләри. Бақы, 1948, сәһ. 240.
50. Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи. Үч чилдә. I чилд, Бақы, 1960, сәһ. 136.
51. Бәкир Нәбијев. Бәјүк Вәтән мүнһарибәси вә Азәрбајҗан әдәбијјаты. Бақы, 1977, сәһ. 159.
52. Драматургия народов СССР. Вып. 1, Закавказье, стенограммы. М., ВУОАП, 1945.
53. Мехти Гусейн. Поэт и драматург. «Правда» 1941, 16 марта.
54. Петр Скосырев. Самед Вурғун. «Новый мир», 1942, № 3, сәһ. 240.
55. Г. Бабаев. Назим Хикмет. М., 1957, стр. 119.
56. Азәрбајҗан тарихи. Бақы, 1973, сәһ. 120; Азәрбајҗан тарихи. I чилд, Бақы, 1994, сәһ. 190—198.
57. С. Вурғун. һәјат јарадычылығыма илһам верир. «Коммунист» гәз., 1941, 17 март.
58. С. Вурғун. Әсәрләри, IV чилд, Бақы, 1963, сәһ. 152.
59. М. Ариф. «Фәрһад вә Ширин» һағгында. «Вәтән уғрунда», 1941, № 7—8, сәһ. 43.
60. Мейди һүсејн. «Фәрһад вә Ширин», «Вәтән уғрунда», 1941, № 7—8, сәһ. 50.
61. А. Аршарун. Поэтическая традиция и пьеса Самед Вурғуна. В кнг. «Фархад и Ширин». Материалы к пьесе С. Вурғуна, 1946, стр. 10.
62. Б. Заходер. Драма «Фархад и Ширин», ее исторические корни и литературные источники. В кнг. «Фархад и Ширин». Материалы к пьесе С. Вурғуна, 1946, стр. 59.

63. Б. Нәбијев. Бөјүк Вәтән мұһарибәси вә Азәрбајҗан әдәбијјаты, сәһ. 160.
64. Јашар Гарајев. Фачиә вә гәһрәмән, сәһ. 183.
65. А. И. Овчаренко. Романтизм в советской литературе. М., 1966, стр. 13.
66. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 419.
67. С. Вурғун. Сечилмиш әсәрләри. Үчүнчү чилд, Бақы, 1955, сәһ. 146—150.
68. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 389.
69. Азәрбајҗан Совет әдәбијјаты тарихи. Ики чилддә. I чилд, Бақы, 1967, сәһ. 422.
70. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 260—261.
71. М. Ариф. «Ханлар» һаггында бир нечә сөз. «Әдәбијјат гәзети», 1940, 14 январ.
72. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 394.
73. К. С. Станиславски. Собрание сочинений, т. III, стр. 224.
74. М. Ч. Чәфәров. Нүсејн Чавид. Бақы, 1960, сәһ. 261.
75. В. Шекспир. Һамлет. Бақы, 1936 (Ч. Чаббарлынын тәрчүмәсиндә).
76. Н. Мейди. «Вагиф», «Коммунист» гәз., 1938, 10 октябр.
77. Второй Всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет, стр. 76.
78. Дж. Джафаров. Книга, которая радует. «Бакинский рабочий», 1965, 3 февраля.
79. С. Вурғун. Әсәрләри. IV чилд, сәһ. 298.
80. С. Вурғун. Әсәрләри, IV чилд, сәһ. 22.
81. Бах: М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 134; М. Нүсејн. Бөјүк сәнәт уғрунда. Бах: Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри, сәһ. 192.
- 81а. Ј. В. Чәмәнзәминли. Әсәрләри. Үч чилддә. II чилд Бақы, 1976, сәһ. 493; Г. Хәлилов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 99; Т. Нүсејнов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 115.
82. Б. Нәбијев. Бөјүк Вәтән мұһарибәси вә Азәрбајҗан әдәбијјаты, сәһ. 148.
83. Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи. I чилд, сәһ. 138.
84. С. Вурғун. Әсәрләри. IV чилд, сәһ. 42.
85. М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 308—340.
86. С. Вурғун. Әсәрләри, IV чилд, сәһ. 187—188.
87. С. Вурғун. Әсәрләри, IV чилд, сәһ. 188—189.

88. С. Вурғун. Әсәрләри, IV чилд, сәһ. 379.
89. Н. Кәнчәви. «Игбалнамә». Елми-тәнғиди мәтн. Бақы, 1947, сәһ. 34.
90. Н. Кәнчәви. Искәндәрнамә. Филологи тәрчүмә. Бақы, 1947, сәһ. 34.
91. Мәммәдчәфәр Чәфәров. Сәнәт јолларында. Бақы, 1975, сәһ. 174.
92. Ә. Нәван. Једди сәјјарә. Бақы, 1979, сәһ. 7.

МҮНДӘРИЧАТ

Кириш	3
I фәсил	
Тарихилик вә мұасирлик	6
II фәсил	
Мәнзум драм дили	64
Нәтичә	120
Әдәбијјат	123

Корректору: К. Исмајлова

Јығылмаға верилмиш 22. 11. 1996-чы ил. Чапа имзаланмыш
24. 12. 1996-чы ил. Қағыз форматы 60×84 1/16. Чап вәрәги 8.
Сифарш 325. Сајы 100. Гијмәти 4000 ман.

Н. Туся адына АДПУ-нун мөт., Бакы, Ү. Иачыбәјов күч., 34

4000 ман.